Acc. 99

जपह्रस्म·
वै. भू.
१

श्रीदेवै नमः॥ श्रीलक्ष्मीरमणं नौमि गौरीरमणरूपिताम्· स्फोटरूपं यतः सर्वं जगदेतद्विवर्तते·१ अशे
षफलदातारं भवा· ब्धितरणे तरिम्· शेषाशेषार्थसंप्राप्त्यै प्रार्थये शेषभूषणम्·२ पाणिन्यादिमु
नीन्प्रणम्य पितरं रङ्गोजिभट्टाभिधं हेत — [illegible] भौ नतिजार [illegible] शाब्दिकलिकां पुंभावया [illegible] गदेवताम्·
दुर्गां गौतमजैमिनीयवचनव्याख्यातृभिर्दूषितान्नुपपत्तिभिः प्रकटये तेषां वचो दूषये·३ प्रारिप्सित
प्रतिबन्धोपशमनाय कृतं श्रीफणीशस्मर [illegible] शास्त्रपं मं [illegible] गतं शिष्यशिक्षायै निबध्नन् चिकीर्षितं प्र
ति [illegible] जानीते· फणिभाषितभाष्याब्धेः शब्दकौस्तुभ उद्धृतः· तत्र [illegible] निर्णीत एवार्थः संक्षेपेणेह क
थ्यते·४ उद्धृत इत्यस्माभिरितिशेषः· भाष्याब्धेः शब्दकौस्तुभे उद्धृ· तदन्यः किं तु शब्दकौस्तुभ आकार्यान्ता
मादुर्निकोत्ये षितत्वनिरासाय [illegible] न्म नकस्पन्न· पक्षाक्षाभुनिकोल्लेखितसारव्यापत्तो
पातिताभीवानामुपादेयता [illegible] नायते:· तत्र निर्णीत इत्यत्र निरीनोव्यधिकरणैः शास्त्रभिः शब्दकौस्तुभे द्र
ष्टव्यमिति ध्वन [illegible] यितुं प्रतिज्ञातमाह· फलव्यापारयोर्धातुराश्रये तु तिङः स्मृताः· फले [illegible] प्रधानं व्यापा
रस्तिङर्थस्तु विशेषणम्·१ धातुरित्यत्र स्मृत इति वचनविपरिणामेनान्वयः· फले विक्लीत्यादिव्यापार
स्तु भावनाभिधा साध्यत्वेनाभिधीय [illegible] मा नाक्रिया· उक्तं वाक्यपदीये यावत्सिद्धमसिद्धं वा साध्यत्वे
नाभिधीयते· आश्रितक्रमरूपत्वात्सा क्रियेत्यभिधीयते·

अव्यकृष्ण
वै. भ.
२

कर्मकरणादिनो धुकनातिमादायनरासादिविधानन त. नन्वस्तु केकर्तृकर्म भेदेऽकर्तृत्वकर्मत्वयोः तयोवकर्तृत्वेऽकृतिः क
र्म त्वंकलमेवार्थोस्वितिर्मंकमर. फलव्यापारयोर्धातुलभ्यत्वेन लकारस्य पुन स्तत्रस्था किंकल्पना योगात्. स्वार्थेऽर्मी
मांतरीयरित्याख्यातार्थस्यधात्वंशाभावात्. तत्र लकारविधिः स्यादिति चेत् न. तहि लनामधिकर्तृकर्मा दिवाचित्वं न
सिद्धेत्. कर्त्तरिकृदितिवत्. ः कर्मणीत्यनेनन्वयगलेमम. अपि च मीमांसकानां कृतामिवाख्यातानामपिकर्तृ
वाचित्वमस्तु भाव ना चाश्वासे पेराकृदादिवत्. तीति संभवे वाच्यत्वं मात्रतपासति प्राधान्यं न स्यान स्यादि
तिचेन्न वर्त्तमानचेत्यादौ आख्यातेपिनत्व. तेर्धात्वर्थप्रधानवदुपपत्तेः पचनीनाम भावनाया विवरणदर्शनात् वाच्यमिति
वाच्य त्वमितिचेत्तणाकानुकूलव्यापारवतःकर्तृत्व पि विवरणाविषयत्वे विशेषात्. नवकर्तुर्विवरणं ताल्पर्यार्थ
विवरणं पाकं करोतीत्य शेषार्थकर्मत्वविवरणा [illegible] पुनरेतरद्वेसत्वबो [illegible] यार्थविवरणवदाननद्यनिर्णाय
कमितिवाच्यम. भावनायामपि तुल्यत्वात्. किंचयत्त्वनिदेवदत्तेऽस्ति भेदा न्वयेदर्शनात्कर्तरी अत्वमेव [illegible] पकमप
तादेवदत्तइतिवत्तनवाभेद बोधे समानविभक्तिमत्त्वेनि घामकंतद्वात्रे नास्तीतिवाच्यम्. सोमेनयजेत सोकंपचति
राजपुरुषइत्यादावप्यभेद बोधाजायते:.. नच तस्मादाख्यातार्थकर्तुः [illegible] त्वात् सामानाधिकरण्यं पिंगाक्ष्यादिवो गिका
ख्यायावादसारिविवरणस्यनाधीनिर्णायकत्वमिति भावः सामान — मितिभावः ३ देवदत्तोऽमिन्नेकर्तृकः [illegible]
मीमांसकानांख्याता [illegible] वाधिकानां कृतिः वैयाकरणानां व्यापारआख्यातस्यार्थः ३

सत्वं स्वभाव भाव न्नाम क्रियाभिरस्वा ते २

व १ तं २

न च सा ध्यत्वेनाभिधीयमाने भावाभावः पचतिपाकः करोति कृतिरित्यादौ धात्वर्थांगमा विशेषेपि क्रियांतरकांक्षानाकांक्षयोर्दर्शन
स्यैवमानत्वात् तथाच क्रियांतराकांक्षा जनकता नावच्छेदकरूपं साध्यत्वम् तद्रूपवत्त्वमसत्वभूतत्वं तदेवादाय सत्वभूतो भा
वस्व निरुः पचेरभिधीयते इति वाक्यपदीयाभिति द्रष्टव्यम् भावे व्यापारः फूत्कारत्वादधः संतापनत्वयत्नत्वादिना दुर्वेरा
वाद्यः पचतीत्यादौ तत्प्रकारकोऽस्यानुभवसिद्धत्वात् न च नानार्थतापत्तिः शक्यतावच्छेदकद्वयविशेषादेः शक्यतावच्छे
दकतानामननुगमकत्वस्यसत्वात् व्याख्याने क्रियैकत्वव्यवस्थाप्यवच्छेदकबुद्धिविशेषैकधर्मादायेव उक्तं च वाक्य
पदीये गुणभूतैरवयवैः समूहः क्रमजन्मनां बुद्ध्या प्रकल्पिताभेदः क्रियेति व्यपदिश्यते इति भावार्थे निरूप्य निरु
क्तिमाह भ्रान्वेति फल भूयो व्यापारा भूयो वेत्यर्थः फलाश्रयः कर्म व्यापाराश्रयः कर्त्ता तत्र फलव्यापारयोर्धात्वलभ्य
त्वात् तिङः सहसंबंधो तिरस्कलभ्यत्वात् धात्वर्थतावच्छेदकसंबंधत्वे तत्तच्छक्तिविशेषरूपामिति स वर्थीनिरीयेव स्थले
नञ्चोराख्यातार्थत्वे किंमानं प्रतीतेरुपपादकास्येयानुपपत्तावदत्वासंभवादित्तिवेति अत्रोच्यते तत्र कर्म शे
वभावेवाकर्मके भ्यइति सूत्रमेव मानम् अन्यथा हि लकारात्कर्तरि स्वादिति सूत्रोक्तकर्तरीत्युक्तौ ध्यतेर्वाध्यकर्मा सुवां
तिवादिशक्तितस्यानित्यत्वेन कर्तृनिरूपकतालकारपदकत्वलकाराः कर्मणि कर्तरि चाने न विधीयंते लकारविसर्गादिनिष्ठा

क्रमजन्मनामेकत्र त्रिभुवना दिव्यापारातां बुद्ध्या कल्पनया पुरुषकल्पिते त्वदशा श्रयाभेदमवगमेव नमवेदगकमितः सम्रूरः
क्रिये — ति व्यवहृयत इत्यर्थः

नग. कृ. ख. गुणतां भावरार्थत्वात् तन्मात्रादित्तिभावः॥ आख्याते ... अन्वये ... संख्या निरा. यद्वेनद्वेति ३ इत्यानवत्वं यथोक्तं च त्रसन्धादेस्तु [illegible]
वै. भू. त्वेनविवक्षायाः आख्यातकर्तृत्वाभावप्रतीतेः ... दानीं ... नस्यास ... नेति भावः॥ ४ ... यदि ति ... प्रत्यये ... ४

३ मेवमाहुः यतीतितन्नेव   नदन्वयः । न च संख्यावत्त्वेन कर्मत्वारोपेणान्वयः संभवः । व्रीहीन भावना त्वेकत्वेति यत्वा
त्यापत्तेः । अपाश्रितादिव्यभावनेऽस्यवाक्यानारम्भप्रसंगाद्वा   कर्तृत्वसत्त्वे प्रत्यक्षं नापत्तेरस्मात् ... त्वेन
फ.२ दन्वयः । धात्वर्थनिष्ठव्यापारसत्त्वेऽपि ... नापत्तेः । प्रत्ययनीत्यापत्तेरस्येत्त्वमेव भेयम् । नैवमवान
जंगीकारात् । एवं रथो गच्छतीत्यादौ लक्षणवत्त्वसत्त्वात् कर्तृत्वे प्रयोगापत्तिः परस्मैपदस्य ... प्रयोगात् पृ ४
3 किं   चिदेवत्वादिनागतो वा । एकत्वनिष्ठत्वे प्रातस्य भावात् फलं ... ननु जायत इति लोकप्रतीतेरिहत्वात्
रथं चेति । केचित्तु विशेष्यतानवमासत्वेन प्रधानम् । यद्यपि प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः प्रत्ययार्थस्यैव प्राधान्यम
पक्षे पाठ्वकः न्यत्र इष्टं तथापि भावप्रधानमाख्यातं सत्त्वप्रधानानि नामानीति निरुक्तभाष्यादिस्वरसादिह क्रियाप्राधा
मते तु मिन्न न्यावोधकभाष्यभाष्यार्थभावनाप्राधान्यम   नसोपपत्ते   ... नाख्यानार्थक्रियाभावे   तस्य देवदत्ता
वीः ७ भिः सममभेदान्वयात्प्रथमा तस्य प्राधान्यापत्तिः । तथा च पश्य मृगो धावतीत्यत्र भाष्यादिसिद्धे कवा
क्यतानस्यात् प्रथमान्तमृगस्य धावनक्रियाविशेष्यत्वस्य ... क्रियायाः कर्मत्वापत्तौ द्वितीयापत्तेः । न   चैवम
प्रथमासामानाधिकरण्याच्छब्दप्रयोगः । एवमपि दृष्टवीत्याद्यभिधाने तत्पश्य मृगः ।   इत्यादि वा
क्यस्यैवासंभवापत्तेः । नन्वेवं पश्यत्यत्र नमिति कर्मा   ख्यातार्थभावनाभेद   प्रसंगात् । उत्कटधावनक्रिया
विशेषस्यैव दर्शनकर्मतान्वयस्य प्रति

३

नन्वेवं ... तिङ्प्रतिपाद्यैक्यविवक्षायामेव सामानाधिकरण्यं ... क्रियायां सामानाधिकरण्यापादनं तत्राह तथा चेति ... सामानाधिकरण्याव्यापादनं नेत्यर्थः॥२॥

नामार्थे द्रव्यत्वाविच्छिन्ने प्रकृतेः एवं चैत्र इत्यादौ नामार्थस्य ... तत्र पदार्थैकत्वस्य ... नेनापि लिङ्गस्य ... तथा चास्तां वा लिङ्गस्य ... सामान्यतो ... द्रव्यत्वावच्छिन्नं ... द्रव्यत्वं ... सामानाधिकरण्यापत्तेः ... प्रतिपादकत्वात् ... द्रव्यत्वादेः ...

... सामानाधिकरण्यप्रयोजकत्वं ... पदार्थे निरूप्य वाक्यार्थं निरूपयति ... फले इत्यादि ... कर्तृकर्मणोः ... संख्याकाङ्क्षायां ... संख्याप्रकारकबोधः ... प्रकारकबोधे प्रथमान्तार्थ एव ... संख्या ... चैत्रः पचति ... कर्तृकर्मणोः ... विशेषणतया ... वर्तमाने ... इति ... प्रथमान्तार्थ ...

जयकृष्ण
वै. ४

इतिसमुदायार्थः॥ धात्वर्थतावच्छेदकत्वं ध्वनितं॥ ननु एवं कर्मादेरपि तादृशफलबोधितस्य धात्वादेः पद्यते
ओदनः स्वयमेव इत्यादौ व्यभिचारः कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायां कर्तरि लकारे सति कर्मवत्कर्मणा
तुल्यक्रियः इत्यतिदेशेन यगात्मनेपदचिण्चिण्वदिट् इति देशाद्यगादिसत्त्वेपि कर्तुरेवबोधाबाधा
त्स्वव्याप्ययोगात्मनो भीषयते विधानात् कर्तुरिङः तस्यापि गम्यते इति चिराचिरोङ्गितितस्यानुपप
त्तिसाधनादित्याशंकायामाह उत्सर्गोयं कर्मकर्तृविवक्षायां विधानात् तस्माद्यथा चितं तेषां
न कर्तव्यप्रयोगगमकः उक्तकर्मकर्तृविषयादौ पच्यते ओदनः स्वयमेव इत्यादौ यत्र येकोदनाभिन्नाश्रयकः पा
कानुकूलव्यापार इति बोधः कर्मादित्याद्यादिवद्गायत्र्यन्ये गहिसामान्यविशेष ज्ञानद्वयं कर्तृनाद
विषयकज्ञानानुकूलः कल्पाभिन्नाश्रयको नीलोव्यापार इति बोधः यथोचितमिति भावः सकर्मकं
धातुसमभिव्याहृते भावे साधारणविधिविधेय चिरावमादिकर्मद्योतकमिति भावः एवं स्वर्थो
कर्तृन्यायेन सोपपत्तिकं वाक्यार्थं स्वयमर्थफलव्यापारयोरिति प्रतिज्ञातं धातोर्व्यापारवाचित्वं
लगयत्नेभावनायाश्चव्याख्यं वक्तः प्राभाकरादिमतं एवं स्थापयति व्यापारो भावना सैवो
त्पादना सैव च क्रिया फलनिरूपकर्मकतापत्ते नहि पत्नोऽर्थं इत्यनेन पचति पाकमनुत्पादयति पाकानु
कूलाभावानानाद्यस्य यादनेत्या दिविवरणाद्विविध ५

पाद्यविशिनष्टि॥ अथवा तारेत्यादि॥ यतो स्वरूपं च भावनाप्रकारकबोधे प्रमाणं तत्पदजन्योपस्थितिं कार
रतामिति नैयायिकोक्तेनादरणीयम्। किन्तु आख्यातार्थकर्तृप्रकारकबोधे धातुजन्योपस्थितिर्भावन
त्वावच्छिन्नविषयताकारणतामिति कार्यकारणभावो द्रष्टव्यः। भावनाप्रकारकबोधं प्रति न
...त्वर्थभावनोपस्थितिरेव हेतुः। यस्य प्रयोगो भावतिपचति भवतीत्याद्यनुरोधादितिदिक्। इत्थं च
पचतीत्यत्रैककाश्रय... विक्लित्त्यनुकूला भावना। पच्यते इत्यत्रैकाश्रयिका या विक्लित्तिस्तदनुकूलाभाव
नेति बोधः। देवदत्तादिपदप्रयोगे त्वाख्यातार्थकर्त्रादिभिस्तादर्थ्यस्याभेदान्वयः। इदं नश्यतीत्यत्रा
श्रयभिन्नाश्रयको नाशानुकूलो व्यापार इति बोधः। स च व्यापारः प्रतियोगित्वविशिष्ट... नाशा
मनीसंभवसाधनमत्र तत्स्वांसत्यामन्यपतितेन ... येनघटस्ताभ्रा विक्लेदं पततीति प्रयोगाः। दे
वदत्तो जानाति इच्छतीत्यादौ देवदत्ताद्यभिन्नाश्रयको ज्ञानेच्छाद्यनुकूलो वर्तमानो व्यापार इति
न४ बोधः। सर्वत्र भावाश्रयत्वेनैवेति दिक्। अथ ... आख्यातस्य कर्तृकर्मवाचकत्वे पचतीत्यत्रोभयबोधापत्तिः
कर्तृमात्रबोधवत्कर्ममात्रस्यापि बोधापत्तिरित्यतस्तात्पर्यग्राहकेत्याह फलव्यापारयोस्तत्र क
लेनैव च ... विशेषः। व्यापारे भावप्रधानमाख्यातमास्तु द्योतकत्वान्नियमः। ... फलेष्वा
श्रयान्वये द्योतयन्ति कर्माश्रयस्य कर्मत्वं तद्द्योतकाः व्यापाराश्रयस्य कर्तृत्वं तद्द्योतकाः कर्तृद्योतकाः।

जयकृत
वै. भू.
५

जन्यता व्यापारवाचित्वं स्वार्थव्यापारव्यधिकरणफलवाचकत्वं धातोः सकर्मकत्वम्। भावनापावाच्यत्वम
नेरस्तासम्भ वित्यनुमत्वं तेत्वमिति त्वेन्न एकस्येवा र्थभेदेनाकर्मकत्वसकर्मकत्वदर्शनात्। नन्वेतदभि
संधायाह फलेति व्यापारेति भावः व्यापारवाचित्वे फलमात्रेण फलितम् व्यापारो नोदयन
पतो नेसत्त्वमाने व्याप्यमभ्युपेयम्। तथा चेष्टतोपवने इति त्व स्यानो यत्नवाचि धातोविशेषा दक
र्मकता पत्तिरुक्ते तत्पादुर्वारेतित यावनहिपलजन्यत्व फलस्य स्यानीयत्वेनेति शेषः। फलेत्यादि धातुमात्रो
पत्यप्रसंगः सर्वधातूनामकर्मकत्वापत्तिः सकर्मकता नास्यादितिभावः। ... व्यापारो भावनेत्यर्थेन व्यापारस्य वाचि
त्वप्रसक्तिः फलांशस्यापि तत्साधनत्वे व्याप्तिकाभ्युपगतेः जानातिज्ञ्यादेः केवलज्ञान...नादि क्रियामात्रवाचि
त्वं दृष्टमिति फलेत्युक्ति तथैव भावः फलांशस्येव व्यापार एव भावत्वं स्यात्। तथा च स्वार्थफल व्यधिक
रणः ... व्यापारवाचित्वादिरूपसकर्मकत्वो द्देशः व्याप्तिः। न च फलानोस्यकर्मकत्व व्यवहारो
भागडनै नैयायिकोक्तं युक्तं व्यवहारस्यभ्रान्त्येविक्रिमोतो लकारसंभ्रमान्नहितद्दिशं। गादस्यमात्त
तः कर्मवत्स्याद्यनापादिक मर्कर्तृ व्यिन्याते न भवेत्त दृष्टेरिव। ६ उत्पादनमुत्पत्तिरूपफलसहितं
यत्नादिफलं त्वर्थः फलस्यैव व्यापारेषु तत्तनरमाह।

मा तात्स्थापितत्वाद्यापकत्वे विभागः यथा धात्वर्थः फूत्कारादिनापि ज्वलनानुकूलफूत्कारत्वादिरूपेता
वाच्यता ध्वनयितुमुक्तम्। यत एव पचतीत्यादौ बोधः संतापनत्वफूत्कारत्वद्व परिधा लवत्व
त्वादिभिर्बोधः सर्वसिद्धः। नचैवमेवोपाश्रयपततावच्छेदकत्वेनोरवात्पाकेतत्वमेव तदवच्छेद
कं वाच्यम्। एवं गच्छ तिजानातीत्यादौ व्यापारत्वादिप्रकारकबोधो नस्तात्येति नैया
यिकसि तिः साध्वीश्रयतावच्छेदकत्वस्यापि लक्षणतावच्छेदकत्वव रितासंभवा
र त्वात्। वैयाकरणानामभावात्। नच पचति पाकं करोतीति यत्नार्थककरोतिना विवरणा
घात स्वार्थ इति वाच्यम्। यो गमनं करोति बीजादिनांकुरः क्रियत इति दर्शनात् क्रमोपत्ता
र्थकता वाच्यास्तिअरिति किंच भावना वाच्यत्वे भेदं भावयतीत्यत्रैव भेदो भवतीत्यत्रा
पि द्वितीयापत्तिः नचात्र भेदस्यकर्तृत्वेन तत्संज्ञा पाकर्मसंज्ञा वा बाधिता तत्रतदिति यत्किंवाच्यम्।
सत्त्वगतकर्तृत्वस्यकत्वस्य नन्वतेर्दुर्वचत्वेन कर्तृत्वाश्रयत्वस्य कारकत्वं प्रयोजकत्वस्य बाध्यत्वाद
वेभावात् धात्वर्थानुकूलव्यापाराश्रयत्वे स्वतन्त्रकारकमात्रातिव्यापकत्वात्। भावनावाच्यत्वे
धातो सकर्मकाकर्मकविभागो न स्यादिति ध्यानम्। स्वार्थकस्य यदि

जयमल. यत्र एवेति धात्वर्थस्य फलवाचकत्वादेवेत्यर्थः। तर्थे इति फलत्वन्तु धात्वर्थः। ननु [illegible] सकर्मकाणां फलवाचानामस्तु न

वै. भ. सकर्मकाणां तत्वे। तस्मादहितिति। तथा सति सकर्मकेषु फलनिर्देशाद्वै धात्वलिरित्यर्थः। ननु भावना [illegible] तेन न भावनाया आ

६ त्वं [illegible]

फलवाचकत्वम्। सकर्मकाणां निर्विवादमेव [illegible] सत्ता यामित्या अनुमानसमानाय [illegible] तस्य धात्वर्थः। पवि रिनिताय:। पवति

तिभावत्वसगच्छतेइति। किं। एवं सिध्यतु फलव्यापारयोर्धात्वर्थत्वे किंव्याख्यानतो [illegible] सा भावना न धातोः प्रा पाक करोतीति

यथाश्रुतपक्षे धात्वेन प्रतीयमानव्यापारस्य धात्वर्थ तीयाः प्रकृतिप्रत्ययः। प्रत्ययार्थप्राधान्यमिति न्यायविरु विवरणोनन्त

पत्ययार्थनिर्णा [illegible] त्वात्। तदागमहिरुपवतेइति न्यायविरु [illegible] स्याख्यानार्थ

वस्य संख्यादो [illegible] वाचकत्वे सकर्मकत्वम्। व्याख्यानार्थव्यापाराश्रयत्वं चकर्तृत्वं व्यापारव्यधिकरणफल चस्य वानिकीया

कर्माभिधारमादौ व्याहननागमे [illegible] तस्मात्करोतिधातोः स्यात् [illegible] प्रतिमीमांसकमत [illegible] हितामीमांस

तीति। यतस्तु कर्तृपद [illegible] आख्यानेन — त्वसोतिकम। पचेवानकृतवान्नाम [illegible] कि कमनतत्परा

दर्शनागमे [illegible] सत्यमितिस्मादौभवायस्यहेतोः सचेत्स्यफलमानस्य धात्वर्थत्वेग्रामोगम नत्वाति नतस्मात्करोति

एकत्वव्यवादस्य विगमे [illegible] त्पत्तिः संयोगा [illegible] त्वात् फलं [illegible] व्यापारसत्वेपाको भवतीत्यनापत्तिः। व्यापार मलमवत्तारव

मेसमवधानेद विगमे फलसत्वेपाकोविद्यते इत्यापत्तिश्च अनुभावप्रत्ययस्य [illegible] फलव्यापारयोर्वाचकत्वे ना ति। ६

भपतेः तत्तस्य उपपत्ति रित्ति [illegible] इत्याख्यानइवकर्तरि [illegible] तद्विधानभामे भावे विधायकानुष्ठासवचे

प्रात [illegible] पर्यायत्वे सत्राख्यविरोधापत्तेस्त्व। [illegible] व्यापारो विधात्वर्थे इत्यनुपपत्तिमिति वेन्नहि धातूनस्य स

तथाप्रत्ययफल व्यापारयोभसभवेना ख्यातस्य [illegible] कल्पने गौरवमिति पचतोत्यस्य पाकं [illegible] रोतीति विव

र्थेभावनाया

प्रकृतेणाधात्वोर्थ्यात्मक करोतिधातोरेवव्याख्यानं विवरणम्। यत्रस्ते देवि ना [illegible] ख्यातार्थे

वपत्तिस्तु तस्याः प्रत्ययार्थत्वानभ्युपगमेत्वभ्युपगमे तदनुपपत्तिः मु० मीमांसकैः देविमत्र भुपमस्यात्ति यत्नुभूतिर

रितभावः। १० व्याख्यानमितस्यार्थप्रदर्शनं [illegible] त्येतिमवतान्स्वस्य [illegible] करोतीति विवरणमदीय [illegible] प्रकृतिप्रत्यय [illegible] ६

अतद्व्यादिपत्तः कृणोपवत मा क्रमर्णो नेष्यते अतः कर्मधत स्यादिति पदेन कर्मधत्वं मे सामान्य क्रियद्दिति स्
त्वं लक्ष्यते अयमर्थः पतनस्योत्पादनार्थकेता अतः प त्वेनकर्मत्व स्वयमेवेति क्रियते घटः स्वयमेवेति
च गा द्यो प्युपपद्यंते अन्यथा यत्नेऽस्य कर्मेति लक्ष्यामा घाने स्यात् हरि पचेत् यथा द्रव्यते घटः स्वयमेवे
तिन द्रव्यस्य घटेन व्यक्तित्वात् तथा यत्नस्यापीति तथा प्रयोगानापत्तेरिति एवं केनापि दरिद्रानात्या
दराव विभवाय विद्ग्ना वरराभंगादिफलकमाचित्वमावश्यक मन्यथा सर्वकर्मनानापत्तेः तथा च त्रा
य नेघटः स्वयमेवेति किंतु स्यात् एवं ग्रामो गम्यते स्वयमेवेत्यापत्ति कर्मनसिक्त्वात् निवे र्त्यविका
कैव कर्मवन्द्भावः स्यते ननु प्राप्य कर्मणोति सिद्धं क्रियव वर्तन इति लिंके मे विविधं निर्वर्त्यवि
का र्यप्राप्यं चेतत्रा कर्मवद्भावः नान्यत्रा यत्वेतेक्रियाकृत विशेषानुपलभ्यमानत्वं मिति
सर्व निर्दिष्टं गृह्यते न घटं घटः केन चित् कृतो यामो ते केन चि कृत इति तस्मात् कर्मवद्भावेन नाव गत्
घटं करोतीति निर्वर्त्ये सामान्यनोतीति विका र्ये कृतस्यानुभावमिति निततः प्राप्यम तथा च केन देश्यादोप्रा
प्यकर्मत्वान्नोकातिप्रसंग इति भावः भात्वोपर नेवाचेपल्ले स्यजिगम्याः पर्याप्त तापति क्रियावाचकत्वा
विवक्षात् फलस्वायत्ते सत्रात्वे व्यकक्रियापारूपपर्व देशाविभागोत्तर देशसंयोग जनकेष्यो ऽकर्मकता
द्रव्य स्यमित्यपिवदंति तस्मात् वारूपकं सकर्मकाता

भय ... वै० मे०

पदानिति ... [illegible]

तः ... [illegible]

... [illegible]

श कृत्यज्ञानीने — कांचिक नत्यादीनां योगः नन्तत्र कृत्यानिरहितानामन्येषांनेवंतान्क्रियाकं समेवेत्या
दिसंगच्छते ... प्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्यान्यप्रमाराताविद्भ्याद् भगवान्पातानिःप्रधानप्र
त्ययार्थइतिवचनंनकार्यं ... प्रमाराताद्कृत्यप्रत्ययनसारित्याद्विति हिनद्यः स्व
... सत्यापि निरा ... भावप्रधानमाख्यातमितिवचनमेवगमक ... तामिति सूधीभि रुक्तम्
तदागमेति ... विवरता. चोतिव्याप्ति ... किंतेते. एकमितिकृत्य विवरत्तोपलीतिस्च. एकमि

दिशः ... प्रकारं
तद्वेनप्रयोगेण
तरम्. ५

त्यत्रापि भावनावाच्यत्वादिति भावः. ... ति गामि ... तामपि भावनावाचेत्पुनः ... तित पंचा
च ... तत्वमतीते ... पदार्थान्तरे धातुरेव वा ... ति भावः भवद्वि ... वाच्यत्वात्साध्य
... त्यावतिः ... साधकान्तरमाहे किं ... [illegible]

धातोर्व्यापार
वाचकत्वेऽपि
... ना ...
ह

क ... तानिनाधातु ... एवन ० ... कार्यमित्य ... ल्लो ... दितिक ... वन्मीयमित्वादे वानीवर
... ज्योति. ... निः ... योगमंतरे ... सं भवंतस्तु
च्यतं वोधयति ... क्रियाकारत्वासंभ — तदाव कपुत्र यस्यासंभवात् ... क्रिया
मादाय कारक योगइति ... भावना याचाच्यत्वासिद्धा

एतेराव ... क्रियायोगमंतरे ... धातोर्व्यापार वं: २ ... २ मा २
वाचकत्वे ... कार ... तानां ...
वत्व ... [illegible]

पक्षवानिति मत्वनुकार्थसाधकत्वं तथा व्याख्येयं पक्षवानीति यद्युक्तं विवरणं तत्रायं भावः नास्ति निरोधः एवं स्यात् तदा पक्षवानित्यादौ पक्षवानीत्यादौ पक्षः प्रकृत्यर्थो
वा वक्तव्यः प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरन्वयापत्तेरित्यर्थः एतयोरिति प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्मध्ये प्रत्ययार्थः [illegible] ... प्राधान्यमिति प्रकृत्यर्थपुरस्कारेणानि

त्रियात्मकवाक्यार्थसाधकमिति भावः मीमांसकोक्तं बाधकमुद्धरन्नाह नन्वित्यादिना नासोऽन्ति [illegible] व्याख्यानं पक्षवानि [illegible]
रकान्वयिता [illegible] नन्वयापत्तेरित्यर्थः [illegible] प्रकृतिप्रत्ययोः सहार्थं [illegible] प्रत्ययार्थप्राधान्यमित्य [illegible]
वच्छेदकं तत्साध्यवहि विशेष्यतया प्रकृत्यर्थप्रकारकबोधं प्रतितत्तदुक्तरूपेणान्वयप्रसङ्गे [illegible] निहेतुरिति कार्यकारणभावः [illegible]
[illegible] कारणतः तथा च पक्षवानित्यत्र पाकः कर्मकारकं [illegible] प्रत्ययार्थः कर्तृकारकम् [illegible] बाधितमिति [illegible]
[illegible] रात्पावकर्मवास्तीत्याशङ्क्य [illegible] इति प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरन्वयनियमस्यैवाभावे प्राधा [illegible]
[illegible] त्वयो प्रकृतकार्यकारणाभावः [illegible] मात्रमतेऽप्युक्तत्वाल्लोपाभावपक्षे निषेधोऽत्यन्ताया [illegible]
[illegible] निरोधस्य नवित्यत्र इति महत्त्वाद्विशेषसम्बन्धसामान्येन कार्यकारणाभावः [illegible] योग्यतावि रहात् [illegible]
[illegible] वैयर्थ्याज्जनकरूपत्वात्स्वत्वात् क्रियात्मेव [illegible] विनाव [illegible] इति [illegible] नेदं तदा [illegible]
[illegible] विवरणेन भावार्थकव्यवयोः कर्मत्वकर्तृत्वे [illegible] पाकमिति [illegible] प्रत्ययार्थः प्रधानमि
[illegible] प्रधानः [illegible] प्रकृत्यार्थ एवान्तिभावः प्रत्ययार्थः सप्राधान्येतिवाच्यः [illegible] स्यादौ
[illegible] प्रत्ययार्थ [illegible] प्राधान्यं [illegible] दरनापत्तेश्चेति तत्स्वभाव [illegible] आदिना
[illegible] तत्पत्तव्युत्पत्त्यनुरोधात् [illegible] नाप्रथमान्त विशेष्यकस्यैव तिवोधः [illegible] भावं
[illegible] कारिकास्तावतान्विकविशेष्यतावच्छेदकप्रकारस्यबोधेन नैयायिकानां नाम [illegible] कर्मत्वमित्यादौ विपर्यये राति

[illegible] नास्ताः प्रभुतेः [illegible] प्रवाहविषये दामाभावादिति तदर्थः तथा [illegible] संबन्धिभावनेऽन्वयो येन [illegible] लिङ्गा [illegible]
तहत्प्रकृतेश्च यदसंबन्धियन्नेतिबोधः [illegible] भावः [illegible] कर्मत्वानान्वयस्य [illegible]

जप. हे. स. ग्राममिति. कर्तुरीप्सिततममिति सूत्रेण कर्त्तुर्व्यापारजन्यफलसंबन्धित्वेन कर्मत्वाभिधानेन विष्णुमित्रस्य कर्तृत्वे ग्रामस्य कर्मत्वाभावेन तद्बोधकपदोत्तरं द्वि

वे. भा. तीयानुपपत्तिः आख्यातार्थव्यापारप्रयोज्यफलाश्रय ... त्तो नैयत्यस्य कर्मत्वं उपपन्नमेतुदितार्थं कर्मत्वस्य स्वारस्य इति कर्मते ... इति भावः २ आख्यातार्थव्यापारस्य

साक्षात्कर्तृत्वेन

८ ... कर्तृत्वात् संज्ञया कर्मसंज्ञा बाधा ... तिकेनैवाक्षम. आख्यातार्थव्यापाराश्रयत्वस्य कर्तृत्वे पाचयति देवदत्तो विष्णुमित्रेण इति ... रासेन सर्वं

दु ... मित्रेणेत्यत्र विष्णुमित्रस्य कर्तृत्वापत्तौ तीयानुपपत्तेः गमयं ग ... मयति देवदत्तो ... विष्णुमित्रमित्यत्र वि

ष्णुमित्रस्य कर्तृत्वापत्तौ ग्रामस्य गमिकर्मतानापत्तेश्च तथा ग्रामाय गमयति देवदत्तो ... विष्णुमित्रमित्यत्र विनस्य

पुंसो न्यायाज कव्यापारद्वय समवायात् ५ न गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ चेष्टायामनध्वनीति गत्यर्थकर्मणि विहिता चतुर्थी गि धानात्. एतेन राजते आख्या

तार्थसंबन्धं नदाश्रयत्वात् देवदत्तपक्षे दन्तायाः कर्तृत्वे ... तरि सिनत् प्रयोगोऽपि आख्यातत्वन् ... स्वाश्रयं

ले न आख्यातसुख्यदेवदत्तः पक्षे आदौ देवदत्तस्यैव कर्तृत्वान्नायत्तरिति दिक्. एतेनानुपपत्तिमपि मानत्वेन यद

यन उक्तार्थस्य स्वोत्पत्तिनत्वं निरस्यति किंचेति धातुसे सौषक्के भवा दयो धातवइति सूत्रे नत्र भूसुवा पत्स्येति यद्वा आ

निभा० दिष्टाद्यो अवश्यापूर्वकारवाचिनोरे करोच: न तो भवौ स्या दीघ्यकामितिवक्ष्यमाणीत्यादि: तथा च भूप्रभृतयो वास

द्याधातवस्तर्थे: न च क्रियावाचकत्वेन तथा च क्रियावाचकत्वे सति गणपठितत्वं पर्यवसेनं मन्त्रक्रिया वाचि

त्वमात्रा वा ... नादिरूपक्रियावाचके हिरुक्नानेत्यादावतिव्याप्तिरिति भ्वादिगणपठितत्वे न तत्र तावन्मात्रोक्तौ च्वाद

सर्वनाम्नाभ्यव्ययादीनां प्रसङ्गात्. नहि तन्मात्रेणायुक्तमिति भक्तेर्स्फुट र. १० गणपठितत्वमात्रोक्तौ सर्वनाम्नां यावान्ते

स्यापि धातुत्वे स्यात्. तथा च या: प्रयसो या वा तो धातोरित्याकारलोपापत्ति:. ननु तत्रापि गणपठितत्वादिति प्रतिप

दोक्तस्यैव ग्रहणात् सर्वनाम्नो ग्रहणमेतस्यानाप्रसराक ... त्वादित्यत आह एवंत्यादि अवयवार्थवादन्यायादतिप्रसङ्गः नाह ८

पावकेना३

पत्ते: अप्रधानलिंगसंख्या ग्रोधात्कर्तुर्वी अव्ययमाव्यस्यकमित्तिनेनासंप्तो भावनापन्त्यवःस्यादितिमत्तमेन

हि संख्यान्वयोपपत्तये आख्यातविकत्तीनाद्यः स्यात् इत्या स्यादोकानेधारक्रान्वयानुरो ध्रा

भावनाया अपित्तस्याव रव कर्त्री होति भावः। अपितनातिलवत्तरसंगुछ्यः तथाहिनरवै र्मिन्नोनरव

भि नः हरिताग्रानोहरि ग्रालङ्कृत्यादोकर्तृकरतोक्तोबहुल मितिसमासोनस्यात्। पुरुषो दासो

भार्या देवदत्तस्येत्यादिवद्सामर्थ्यात्। नद्या ध्याहृते क्रियाद्वारासामर्थ्यं वाच्यम्। दध्योदनं। गुडधा

नाइत्यादिवत्अन्यथा त्राप्य नेन व्यञ्जनं भक्ष्यैराभिश्रीकरणमितिसमासोनस्यादितिवाच्यम्।

तंनविघ्योनेचैक्यादन्यत्यातथ्याश्रीकारेपिहरि कृतमित्यादोसाकाङ्क्षत्वर्थान्वयेपनोपपद्यमानस्य

कर्तृकरणा इत्यस्याप्रसंगे। तावरंवरासंबन्धे प्रवृत्यपयोगान् न चैकस्यांक्रियायामन्वितत्वमेवसाम

र्थ्यमितिवाच्यम्। भूतैरत्यर्थपरया इत्या दे रसमर्थसमासेत्यापत्तेः। इष्टापत्तौ तु नः। सर्वा अन्तिम

कावेन्यत्रकृतः सर्वअन्तिकइत्यापत्तेः। नद्यात्रसमासविधायकाभावः सहसुपेत्यस्यसत्त्वात्। अन्यथा

सम व समासोविविधायकाभावात्तस्यादितिविशेषभावनायास्तिङ्‌र्थत्वेभावनातिघटमितिवन्त

वातिहरं मित्यपिस्यात्। धात्वर्थकुठारोचित्वस्यकर्मत्वसत्त्वात्। नै. व्यापारात्मा

जयक्र०स०
वै० भ०
६

एवमिति अकथितस्य कर्मत्वं धारां श्रावयः श्रावकावेइत्यर्थः १ लकारार्थकालस्य क्रियायाः नेदकः वि भागवैषयिकं कालस्य सर्वस्य न मायाता यस्य नेदिकाः

स्तवं २

सातत्यानपृथक्त्वा दे १२ अस्यैकत्वं अस्य संभवीत्यादौ अर्थो धर्मिभागे भासमानो विवक्षितः स्वेतु प्रतीयत एव अर्थसमर्थः सततयोगतोनवेत्ति प्रश्ने मत्ता पाकेना स्तीतिप्रयोगे सत्तानुकूलाभावनाप्रतीयत एव स्वत्यादिबोध नेन [redacted] दिनो दिनात्तसौ धुंधुलस्य सुनोः भवदित्यादि दरीनात् किं वात्र भावाना विरहेणग दिव्यवं स्यानस्यात् तस्मा एवं वर्तमानत्वादि विवक्षायां तद्विधानात् क्रियाभेदायकालस्य संख्यास वै स्वभेदके तिवाक्यपदीयादिति न चैवमस्तीत्यत्रस्य कुतो नवृष्यत इत्यत आह अन्यत्रेति अन्यो धभावार्थे भावनायाः फलस्य मानाधिकरणत्वात् तथा च भावनायाः समानाधिकरणं तत्स्थे हत्वे दोष इति भावः नैव किंकरोतीति प्रश्ने पचतीत्युत्तरस्य नास्ती मुत्तरमपि स्यादिति चेदिष्टाप त्तिः अस स्त्वविनाशे व कि दृश्य किंकरोतीति प्रश्ने अस्तीत्युत्तरस्य सर्वसम्मतत्वात् अन्यत्रेतु दृश्यते वानि श्चितकिं करोतीति प्रश्नः पाकादिविशेष गोचर एवेत्यवधारणादस्ती तिनोत्तरमिति १२ ननु भावनायाश्चेन्निर्दिष्टमनत्यो त्वं गम्यत्वं सकर्मिका सर्वे क्रियाः व्याख्यात्वेसकर्मकत्वापत्तिरित्यत आह फलव्यापारयोरेकनिष्ठतायामक र्मकः धात्वर्थतावच्छेदकफलस्यैकनिष्ठतायां गम्यमानिष्ठतायां भिन्नाधि करणत्वेनायामिति यावत् तेन गम्यादौ फलस्य कर्तृ — निष्ठत्वेपि नातिव्याप्तिः अकर्मकोपपदाभ्याद्दिः ८

धात्वर्थनाम
व्यापारत्व
व्याख्यातो
त्यर्थः

सर्वसंख्यसत्तादिन्नाद्देश्यात् अनिर्देश्यात् यथा:.२ फारिणामिभिन्नफलत्वावगतेरितिवचः:.२

माद्युपकारो विषादेन निरोधासंभवात्. तथाविधार्थे ...कोवाति प्रयोगस्यादितिभावः. नन्वगतिगन्धना
घर्थनिर्देशोनियामकः तस्यार्थोनामधानादितिभाष्यप्रयोगो येन यान्याधुनिकत्वलाभात्.१० नचस्तुक्रियावा
चकत्वे सतिगणपठितत्वं धातुत्वम्. क्रियावाचकत्वस्यैव न व्यापारप्रत्याद्यो समाधत्ते धात्वर्थत्वं क्रिया
त्वं चेत् धातुत्वं च क्रियार्थ तौ. अन्योन्याश्रयस्य तस्मादस्तु वा धारम्. यदि क्रियात्वं धात्वर्थत्वं तर्हि धात्वर्थ
हेतु एवं स्वरूपक्रियागतः क्रियात्वम् एतद्वच्छिन्नवाचकत्वं धातुत्वं ... इत्यन्योन्याश्रयः इति गह १८
पदंस्थवित्वाव्याख्यानम् य यासुतेद्यान्योन्याश्रयवतोत्पत्तेगह गापतिन .. कत्वाभ्युपगमेना
संतानः क्रियानवाचकत्वे सति गणपठितत्वं विवक्षितं .. नन्वस .तादिप्रयोगान्यतमत्वेना दापत्तदेव फल
सति गणपठितत्वं .. प्रसराणुव्यतामधात्वर्थत्वातेषां क्रियानां ... अवतारो भाष्यादौ ... तोपप्रयत्नस्य
त्वव्ययकृन्तरोना गणपठितत्वे नातिव्याप्तिरिति ... वस्तु धातुत्वे सौत्रादौ क्रियाप्रतीत्यभावादस्यादि
नां नरवाच्यवाना मधातुप्रसंग इत्यत आह ... भावे स्वव्वहभावे नान्यत्राभावात्

वकर्माबवतौरिति. तावत्तवानतिप्रसंगनु ... कारां व्यापार ... नयरतयान् ... तवतिन ... सैवेतिक्रियावाचक तस्येत्यर्थः
... पुतिपा: ... स्वकारोतकगमा .. द...२
नतिपत्तं ... फलीप ...: इत्यवान
नाभावी ...

जप्यकृ.प्र. वै. भू.

१९

कर्मणोरिति षष्ठ्यां [illegible] त्वात्। न च भवतीत्यध्याहृत क्रियान्वयात्षष्ठी कर्तृकर्मणोः कृतीति कृद
योगे नयोगः एवं च न विधानात्। न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनामिति निषेधयोगे षष्ठीनिषेधात्।
एवं सत्याकाङ्क्षः पाककृत्वाच्च पीठमेवपदं योस्तोपि धातुना संसृज्यतेऽन्वयो यते। न्न एवं स्तोकं प
चतीति वत्स्तोकं इत्युचपपदे इति। १४ न च स्यात् पचति। साध्यत्वेन क्रियात धात्वर्थस्य लिङ्गान्वया
सिद्धभावस्तु पचसाध्यः सिद्धधर्मः निर्दिष्टो निर्देशः। १४ न च घना। विभिः सिद्धत्वे नामिधानेमानाभा
वः। पाककृत्सु ते भवतीति न च इत्याद्याकाङ्क्षोत्थान सैवमानत्वात् धात्वर्थस्याप्यो [illegible] योतद्स्त्रैवस्या
त्वात्। स्तोकः पाकः कृत्यभावं तोसितस्मात् धात्वर्थान्वये स्तोकादिशब्दे प्रोद्दिष्टो पाक [illegible] र्थो
न्वयप्रथमा [illegible] पुंलिङ्गता चेति तत्सिद्धेधर्मादेः शक्तिरूपवाचकेन धर्मातेनाप्रयोगसः कृत्वमा
नेमितिने वाचिकनव्योत्तमः पास्तम। नच धर्मे नामा प्यात्र्योप स्वाप्यान्वये स्तोकः पाक इति भव
तीतिवाच्यम्। अनन्तानेकृत्यां भावतात्पर्यात् कत्वे गौरवात्। दन्नेयातना धर्मधर्मादे [illegible] देशेत
धाशक्तिकल्पनादि तिदिक्। एवं च न तत्पाणिनिप्रायेणाकृदभिहित इति भाष्य मतानन्तत्तु विरोध
भावः। १५ न च धारणाभाव [illegible] न्येन नियमे एवं पाककृत्यनादि [illegible] कर्मबहुधानन्तरे ताभा

नयोर्फलव्यापारयोरानुकूल्यभेदस्य कर्मकर्तृत्वं तर्थः। तु कर्त्रैवावच्छेदिष्ये आत्मान आत्मना नि भेदीति व्यपदिश्यते न्य
गर्भो वा च्छेदेना सो कर्म .. तान सकर्मक इति विभज्ज्यते तेस्व धारतानुकूलो व्यापारः आपि गम्यते इति
भावः। तेन कर्मणोा सकर्मकत्वं .. तु तत्र तेभावात्. फलांशो समानाधिकरणयव्यापारादितर्थः। अनात्मा
लाति इत्यत्र तोत्यादौ चकाराणां मानो शरीरात्मा भेदेन तत्रात्मा .. आत्मनस्य मे वर्त्तितेन शरीरात्मा सुखदुःखवा
त्रु भवतीति कर्मैवत्वे मैत्रीति सत्र स्वभाव्यात्के तेमानाभिन्नाधिकरणानितानादायसकर्मकत्वमित्य
वधेयम्. नन्वसत्वभूत क्रियायाधात्वर्थपाकादूभ्य त्रापि तेन वत्वयावपत्तिः। नैव त्रापत्तिः। कर्मिति तो
भावो द्रव्यवत्प्रकाशितइतिभाष्याविरोधादित्यतेआह. आख्यातेषु भावे भागा भासो चसाधनत्वेनिता प्रक
तिमात्मव्यसाक्रोश नादिक्षिप्रमः॥ ७ आख्यातेषु वे यस्य व्यमनोधावतीत्या भागाभ्या तेऽव्यत्वाभ्यामपु
कृतिप्रत्यमा गां भजतीति विवर .. राकारो कूम .. व्याख्यानम्. प्रवृत्तिस्त्रोविभाग द्रव्यसत्वोत्तरसाध्य
साधनत्वेन तदा यथा कर्मव्याहारोसाध्यवं क्रियारको स्तानुव्यापकत्वमेवत्वम्. साधनत्वं कारकत्वेनान्वयि
त्वम्. सत्वमादि व्यतोलियकूलासाध्याव स्याप्रत्ययेन साधनावस्थोवाविशेषः। बंभादुपस्थाप्या लिङ्गः सं
ख्या न्वयिनी कारका न्वयिनीच आख्यातो .. तो तो धातो नुनेवम्. तथापि कारकत्वेनान्वयित्वमात्रेण
द्रव्यत्वन्दाकों .. निकतेस्य वधेयम्. नवचेत्रे तेधात्वनात तथाभिधाने मानाभावः। ओदनस्य पाक इति

जपसूत्र
वै. भू.
११

नित्यैति तथा च तत्र क्रियमाणत्वमर्थः ... क्रियापदमितिकालान्यक्तावर्थः ... [illegible]

...भावः ... [illegible]

येमाना भावः तत्त्वं पचति नपुंसकोपचयः ... भूत इत्यादौ क्रियाया एव निवेशप्रतीतेः

तस्य विद्यमाने पि ... प्रयोगः ... ध्वनिः ... व्याभावस्यो भवते नहि ... न भावेन

भासेत ... त्वर्थभेदमेतत्स्मास्तिविशेषः न ... प्रकार

तासंबन्धेन नर्थविरोधक ... भावना ... नर्थानिरो

धे वक्ष्यते १६ तथा च स्वभावेन ... साधुत्वे ... क्रियैव ... ताम् १७ यस्य

वै भावेन भावलक्षणमित्यत्र भावनापेक्षभावशब्देनत ... साधुत्वव्याख्यानलाभात् ... २२

मिति दर्शितम् सूत्रे विधेयता ... शब्दवेनेत्यर्थः साधुत्वमिति तत्स्वरूपं ... क्रिये वेति

भावे भावो ... क्रियाभावेन भावनाव ... देशात्तत्र तस्य साकाङ्क्षितिकीर्तितिः

कोचित्ये क्रियत इत्यादौ यौगिकः प्रयोगः ... रूपान पेक्ष प्रवृत्तत्वेन ... त्वाभ्या

नयमाध्यायेनि वनान्वयस्वं साधुता ... भावव्याख्यावस्था ... नन्वेदेत ... मध्ये २

रीतिमित्यर्थः २१ य ... ति नव्यमेनीरीति ... विभावनायां विरोधमत ... कारकाणां ... भ्यां

नीति गुणानां परार्थत्वादसंबन्धः समत्वात्स्यादिति न्यायेन सर्वे ... भावनाया

... एवं साधुत्वं ... क्रियान्वय ... भावनावाचकत्वात् ... क्रियायाः प्रयोगा ...

... संकेताभि ... पक्रियतामि ... इति प्रयोग ... तत्र ... तस्य ...

द्वितीयो ... योगिको ... प्राप्त ... तस्य ...

७ प्रथमान्तेति २

वनायाया न्यासीत्किं तद्य कुत इत्यपेक्षायां माध तो सत्योऽध नाना ते नानाध्यः कारकं प्रथमावर्तिधातुसं ... प्रत्याधि

कारादि च ... ससन्नसानन्त संबोधानोन्तस्य क्रियायामन्वयः यद्युक्तिं दृश्चोक्त्याकालिद्यौतानुरोधात् समानपदेनिद्यो

त्ययुक्त इस्मदार्श्याद्दस्य तेन समानवाक्यस्यवत्रित्व मात्रं ते हि वाक्य यदीय संबोधनपदस्य चैतत्क्रियापदं ... नाय

ताम् युग्मानि दवदन्तो निमिद्यातोत्र तथा सतीति स्यादिति भवति देवदत्तो न्यादौ तु ... त्रिभोग्या द्वितीयं कर्माकतासं

त्वा स्यादेवमित्योतः तिङ्तिङ्युति स्वतंत्र्यनातिङं तादृग्भवेत्कयाकयता स्वीकारात् एकतिङ्वाक्यमिति वदता

वानिंकारारांमते ... वस्तुतस्त्वेकतिङ्विशेष्यकं वाक्यमिति ... नद्दीभप्रायस्तु लक्षा राजोयादोवे वा

करणाभ्युवरोस्माभिरुपपंतिवादितं तेनाने भवतयेवत्यवाधेवम् कुतो पौः क्रिया भवा व्यक्तिमंराने कुत्वस्यु जिति

क्रियायोग ... तत्साधुत्वोक्तेः क्रियावाः स्वभाव्यक्तिः पुनः पुन जै ... नसिं ... वोत्पत्तितद्योत्तकारकं कारकत्व

धिलत्वं तेवांव्युत्पादनात् कारकपदोहिक्रियापरः करोतिकर्त्रे केमाद्वि व्युत्पत्तिरतानिति व्युत्पन्नेः तथा चे

प्रत्यिमेओयादानादि संसाविदिविष्ट क्रियापेक्ष ... कारकमात्रानुयुक्त्या क्रियान्वयिनामेव संज्ञेतिभा

ष्य स्पष्टं प्रथमावर्दितेन ननु ... क्रियाद्वैरतिरितिविहितस्तत्र यत्नः ये सा क्रिया द्वैदित्यन्वयात् धातु संबन्धोऽपि

कारधातुसंबन्धेप्रत्यया इत्यधिकृत्यनेयोविधानात् असमस्ते नमेसमासा योगः प्रसन्यप्रति बोधो वा नञ्ज इत्य

र्थैः उत्तरपदार्थो वाय ... पि समासविकल्पेन च ससमस्तत्वा यथा पुत्र महतावोगात् न्यासमस्तनञ्ज क्रियोन्व

जयकुल·
वै· भ्र·
भोकुमिति षु जयोगुणा भ्रता भो पश्चा प्रयोक्ता यांतु मेनाजनार्थं भो जनहुण
भावना भ्रवघ्नार्थः॥२

कर्त्वमिति गतहत्यत्रकु इति भावनगतमता भ्रगतन कृष्णैकोभाव
नाभाव्यामादि कर्त्र भिरन्वयो संभवनेव पदार्थः पदार्थो ने निष्ठ
ष्ठ तौ इति भावः॥१

१२ त्वर्थः॥ न च वक्तिमात्रे समुदायशक्तेरेवसमाराख्याता त्रां तर्गताभा वेनापदार्थैकदेश त्वादुक्तिकथं तत्रान्वयइतिवा
च्यम्॥ नित्यसा पेक्षेत्वे कदेशत्वाविवेचनस्वपगुरुकु लंचैत्रस्वनपृत्यादाविवा भ्युपगमात्॥ एवंभो
कुंपाक॥ भुक्त्वापाक इत्यत्रापि तृक्त्वायः॥१८॥ प्रतिप्रसंगमाभाव्य समाधत्ते कर्त्रोर्थः त्वा तुमन्तत्स्य रित
12 वेत्संतिहि ध्वयित्वा अतिप्रसंगो नो भाव्यो भिधानस्य समाश्रयनात्॥ भोक्तुंपाक॥ भुक्त्वापाक इत्यादौ तुमुन्नादिवुले
क्रियांक्रियार्थायाम्॥ समानकर्तृकयोः पूर्वकाले इति क्रियावाचकयोवर्बदक्रिययोः पूर्वोत्तरकालेविधी
यमानात्वात्तुमुनाद्योस्तवा भिधानादिभावयाजायते तथा त्वोर्थः विस्मृ॥ एक॥ पाक इत्यत्रैव
स्पस्कं च पुंपाको त्रयत्वात् इत्यत्र द्विति त्व त्वर्थः॥ तु च यं चैत्र रूपत्वस्वस्यात् तथा च स तत्पाक॥ द्वि॥ त्रि॥
पः चतुः॥ पाक इत्यौत्तिरिति त्रेदिष्टापत्तिः॥ द्विर्वचनमित्यादिदर्शनात्॥ अतिप्रसंगस्त्व नाभिधानेनाह॥ अनीति न
त्रि४ द्विवचिरं परः॥ प्रकृष्यते इत्यापभिकृताद्याससमाधेयमिति भावः॥ केचित्तु क्रियाभ्यावृत्तिगणनइत्यत्र क्रियाग्र
हणां कर्थं तस्याएवाभ्या वृत्तिसंभवेन सामर्थ्यात्लाभात् तथा च साध्यमात्रस्वभाव क्रियाणां भाव
नेदितिवाच्यम्॥ नत्र पाक इत्यादौ नाधीतिनातिप्रसंगः॥ द्विर्वचन मिति द्विः प्रयोगो द्विर्वचनमितिव्युत्पत्त्या
द्विर्वचनेचेति सापेक्ष वाक्ये ष्वप्याद्वीयमित्याह॥२१॥ ननु सिद्धान्तेवाभ्रकत्वा रूपाभावे तस्य तत्रा क्रिया
द्विः
सा कर्तनिताद्याश्चावेन सूत्रकृत्प्रयोगरूपं तस्मिन्नर्थः॥१

१२

मेवपूरस्यनिरपेक्षारापन्नित्वंति नेति भिन्न कोभि न्नकालरं याचितुमर्हतिस त्य न्यस्मिन्नपि भिन्न रूं इतिन्या
येनापिफ नत्वेका भावनावामेवा न्वयंतिङ्तिभि मांसफापि मन्यते एवं विरोध्यलयाकारकादिप्रकाशो
धंप्रतिपाले जन्य भावनोपरि ति हि करोतिना कारशाभावस्य प्रत्वादत्रापि पतापाववत्वं इत्यादो भाव
नान्नुरा न्नलान वाधि प्रकार्थे कारराभावान्तरो धात्वर्थामेवान्वय इति ध्येयं सोयने इत्यादि न्नवरोप्र
पञ्चितम्रकैतित्र न्नत लेवंट: देवदत्तो वपतिस्या दावन्वयबोधकं क्षणिकत्वा दयोना नत धातिरये
रासाप्तुत्वना मं इत्यादि: स्वयमुपपत्तिमादयाद्विपक्षे पिवत्वये: नारकं वन दिष्टु न्नुवे ति त्वप तानादि
वनुभ्या: स्वोहकल्पना ।१८ पर्वतोवह्रिमान्धूमात् महानसवन्नात लेनवंट । न्नतनेवंट इत्यादिपदात् एव
मादिष्वनुरोधेन नोविरोधियदि साक्षुत्वमन्वयस्याभावे स्यनाहिवनुभ्या; स्वोहकल्पनापित्यन्यतामित्य
पे: अनुरागानोतरोधातौ न्येवर्जरहोय मपक्मितिभाव: ।१८ एवं केचित्तु दोषविहीनानामि नादीनांत्रे पव
पैवान्वयइत्यादिस्विमतागतादिस्या वधायामादि कर्मभि: क्रिया संवध्यते नवृत्तनपर्यादिवदिय
ना ।१९ नविवि [illegible] ग्रहो गहतोवस्यास्साभ्यविग्रहा गरीम्रतेति यावत्तन्न पाठ्ये यात्रेगत इत्यत्र
तेप्रत्ययार्थं गरीनापि क्रियामामादिभि: संबध्यतेन धात्वर्थ स्वकीयं मिल्यत्रापि गरीम्रत [illegible] भिरे

जयकृतं · प्रारब्धो ह्यपि नष्टा [illegible] भाव [illegible] ... ध्वंसो ... [illegible] ... क्रियाकाले नास्ति भावः ॥ ५
भावि भूत क्रियायोरपि प्रसंग भंगात् [illegible] ... [illegible] ... इत्यपि न भवति ।

पै · सू ·
स्यमाद्वोभहेल्लादि । अत्र प्रहेदोषद्विति अत्रसाधुत्वेऽपिसाधुत्वभ्रमाद्दोषोऽस्त्येनाम अपभ्रंशवदसाधु [illegible] त्वं तस्मा
१२ देवेति भावः । [illegible] नः साधुत्वज्ञानं न हेतुः सत्त्वानि रेव । निर्दोषादि न प्रतिवं धक इत्यसाधुः [illegible] मानेन त्वैतत्र वस्तुतः

[illegible] इति ग्राम दृष्टा क [illegible] भाव धार [illegible] नामा अर्थबोधनिरूप । मि · प्रत्यक्षं दृष्टा अकारान्तामर्थे निरूपयति · वर्त्त
[illegible] मानेपरोक्षे । स्वभावित्वर्थे भविष्यति · वि [illegible] प्रार्थेना [illegible] मात्र [illegible] दवः · [illegible] छि · तः षट्के
[illegible] मेरणार्थेसूत्र · [illegible] हिवर्त्तमा · ने [illegible] वर्त्तमाने [illegible] इति सूत्रात् प्रारब्धोपरि समाप्तत्वं [illegible] भविष्य मि तत्कालविधि · हव्याप्य न्यदे त्यर्थः ॥ ७
[illegible] तो वा व [illegible] मानत्वं पर्वतो [illegible] वि [illegible] पर्यायः [illegible] नेम [illegible] भवतिल प्रयोगः अत्र
[illegible] पर्वता स्संति [illegible] क्रिया [illegible] नित्यत्वात् द्विविधा [illegible] वर्त्तमानम्
[illegible] म · उक्तं [illegible] मानानारन्तां क्रियासि [illegible] तिपरतो [illegible] सर्वमाना
[illegible] नाविक [illegible] पर्वतादिस्थिति [illegible] इति [illegible] नमस्त्रासीन [illegible] ना वविहितं यदा ॥ ८
सीत · [illegible] मेकः प्रथमः मासंवर्त्तामि [illegible] भवि [illegible] यो [illegible] वर्त्तमानं त्यादि
[illegible] मदिभिर्छो · [illegible] क्रियासामान्य वाचकस्य न द्विविधे [illegible] तया [illegible] त्वेनोपयो
[illegible] गात · [illegible] व्यतिरेकाभ्यां नद्रूपं जनादि [illegible] मेव [illegible] प्रत्यया [illegible] त्वे विलोपा · पतिरिस्य
[illegible] पिपक्षां तरम · [illegible] माहपरा [illegible] इति परो [illegible] तिसूत्रात् · कालज्ञावद पतनानय तन भेदन द्विविधः द्विवि ॥ १
[illegible] मा [illegible] नमा [illegible] क्रिया [illegible] वर्त्तमान [illegible] गाहृते नाअनर्थ न [illegible] तिनय
[illegible] दोषाः [illegible] मात्र [illegible] वर्त्तते व भाव [illegible] [illegible] तिर [illegible] माहु [illegible] ८
१३

गुणेनत्र कृतधर्मोत्तरत्वस्य दत्तोऽर्नि छन्दस्य योऽधर्जनकतायां प्रकारिता को उच्यते इत्यर्थः २

त्वतां बोधान्तवस्यको इति धातोरेव भावना वा व्याख्यानस्येति कथं निर्णीय इत्यांशंकां समाधत्ते भेद भेदकसं
बन्धोपाधि भेदनिबन्धनम् साधुत्वेन स्यान्वेषितो धा नेहनिवार्यं न्त. २। भेदं विस्तो व भेदर्थं विशेषणान्।
तयोर्थः संबन्धस्तस्य यो भेदस्तन्निबन्धनं साधुत्वम् अत्रायमर्थः यद्यौरस्तास्मतिः शब्दसाधुत्वपरांतत्रैवा
वच्छेदकनैयायिकः अधर्मस्यधातुत्वं वदन्तो भिन्नो सर्वानंतो पुनः शालत्वं साधुत्वमित्येकमेवेति तद्गता विद्या
रे साधुत्वनिर्णीयएवभाकिनिर्णीयमनवने अतिरिक्तधातोर्वादे व्याख्याता नाम साधुता भावनायोस्या
देव तथा वेनर्थ वैस्त्रीया प्रयोगवैज्ञात्वर्थभावनायामाख्यातप्रयोगे यागेनकर्मीरायसाधु नादप्रयो
गान्योन्यत्वं वदे दितिनिबोधितं वेनप्रयुक्तपायस्विंतं दर्शनाचरीयच्छन्त्वलिम तांस्यादिति न उच्यन्म
करणादिकं व्यर्थं नातभस्व श्रुतिविरोधेनबाध्यत इति तेनं निङर्थ स्तु विशेषणामित्यनेन परिहृतत्वात्तन लिङ्
शास्त्रतः कर्त्तानिबोधस्यांगत्वेन गृहीतमनन्तम् भा वनानां प्रधानत्वं गृहीतं स मर्थ्यति प्रकरणान्तर्ग्रं तेव
अस्तुवानां नु नपरस्य धर्मः अनुष्ठाननिवेश्या भावात् नं जन्यमानो न्वर्थ पानयिदस्त क्तैरितिवाको क्रम
न्त्रे विधिवदिति भवरोध यच्चेन मन्याख्यातस्य भाव, नाथा मसाधुत्वंतनस्त बोधेनस्यान साधुत्वं नान

जयमङ्गल
वे. भा.
२४

14

विध्यादाविति लिङर्थे नेदं तिसृणां तत्र
लिङर्थेश्व [redacted] विधा
दिरिति विवक्षिते
लोडर्थमाह

यथारम्भविश्वतीत्यादौ तावत् वर्तमानसामीप्ये भविष्यति योगिसमयोऽस्ति मन्तव्यम्. लेडर्थमाह प्रार्थनेति आ
शिषि विधायैरिवावगम्यते. आशिषि लिङ्लोटौ. लोडर्थ इति लाभात् तथावगमात्. यथा भवतेन्नैरिय प्रसा
दकृत्यादौ एतयोरर्थौ लिङर्थस्य त्रयाणां समानार्थत्वादिति निर्दिश्य येनैव निर्णयः. नगादिकाने
सादि जामर्थमाह धर्मोऽस्य लेप्रेरणादौ यस्य लमात्रे लकाद यः सत्यां क्रियायां निपतौ यथा [redacted] नेना वि
नि. टट् स्मृत:. लङर्थमाह भूतोऽस्तन इति अनद्यतने भूते इत्यर्थः. अनद्यतनेऽपि दिने सति. त्रात
यथापुत्रस्य पुत्रोऽभवदित्यादि. लिङर्थमाह प्रेरणा दाविति विधि निमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्न
प्रार्थनेषु लिङिति सूत्रम्. विधिः प्रेरणं भृत्यादेर्निकृष्टस्य प्रवर्तनम्. निमन्त्रणं नियोगकरणम्.
आवश्यके प्रेरणोऽर्थः. आमन्त्रणं कामचारानुज्ञा. अधीष्टः सत्कारपूर्वको व्यापारः. एतच्चतु
ष्टय नत्रैव लिङ् विधातव्यः. किं नेदस्य विकल्पः यान्यान्य कृत्यादनार्थे वा प्रयन्त्यार्थमथापि वा वि
धेर्दीनामनुवादानं चतुर्णामादितः कृतामेव प्रवर्तनात्वं वा प्रवर्तनाजनकत्वानुविषयतावच्छेद
कत्वम्. तं चैव साधनत्वस्याक्षीतिबद्धविषयः. यद्यव्यनकानितिसाधनत्वस्याविति नृ. नस्यापिव्र १४
नि २ णौ

पानुगतप्रव
र्तनात्वेन आ
ज्ञानाधु
वात. ...
आसिप्रव ते
ना रूपमनु
स्पतं वत्तविषि २

योपि भूतस्य विषयदूरस्तत्रानघत्वने भूतपरो । सेति दिव्यर्थः । तेनाघतने भूते न घतने भविष्यति भूते प्यपरोक्षे
चेत्यलिट्प्रयोगः । परोक्षत्वं च साक्षात्करोमीत्येना हन्ताविषयतारादिरूपा नावि- । व यत्त्वम् । न वा क्रिया वा मेवात्वं
तापरि हतापर्यायपरो भूतावयवानवयका पिरदीभूता दर्शयितुमिति भाव्यात्तस्या भतीन्द्रियत्वेन यहे क्रूसइ
त्यचा । वचेकमिति को कथंम् । चिरदीभूता यानिदर्शयितुम भावकत्वेप्यव यवा । साक्षात्करोमी निषुगीतिविष
यत्वसंभवात् । भुवथा चवंसभोगावलीता ततस्या दर्शनकर्तेनानस्यात्ददिति प्रतिभानिव्या पारा विषानां
क्रियानुकूलसाधनानामेवात्र पारो एवं विवक्षितत्व मतोनोक्त दोषः दोषः । भूवं चयवा व इत्यादि । यन्तरो घेन व्या
पारा विषयाणां भिन्न यविवदेति कथं । तर्हि कालेन किरणावली मुद्दयन इति स्वाके यायां स्वप्रत्यस्य स्वचाद
केदसंगत मेव व्यासंगादिना स्वव्या । पारस्य परोक्षत्वोपपादने घ्यनघतनानीत त्वयोरभावेनेन तदर्थक
सिद्धसंभवात् । लुङर्थमाह मवामा ॥ विनीति भूतनघतने मा ॥ विनीत्यर्थः । भूत घत ने लुङिति सू ॥ [illegible]
त्रा यथाभवाम विते भावै । लृङर्थमाह भ ॥ विष्यतीति भविष्यत्सामान्ये इत्यर्थः । ल्ट । शेषे वेति सूत्रात्स्वं
न म मभाव्य सामा तपात् क्रिया स्वतन्त्रवर्णानामघातोन्द्रिय व मेव नेजा मणे सकाल नैवधात् भाववान् पय व मगा यावलीना दो तु द रिा [illegible] शेष नता मान्या
थोभाव तिर्गा नार त्ता सयो गस्य कल्प इति नतस्य कर्मत्वोनुपपत्ति दोषम् नां रमाह ध्यावारा विषयाणामिति । एवं च घतीने न घतनव्यापारा [illegible] परो
कार्यक्रियाक्त्ता ज्ञातो लिं इति सूत्रार्थः ॥ ६

जयल.ल
वै. भ.

१५

15

त्ङ्ः त्रियानिय. ला विनिस्र जान. लि ~ निमि मोहेनुम मामदियथाम्र हि श्रोर भविध्यर: तृमि जा

[redacted]

वर्त्तमत्वात्तत्वापि यागादेः सर्वं वर्त्तत्वोक्तत्व एवावगतस्य कृत्यत्वात्मत्वात्मत चैव धयत्वः । वस्तुतः निष्ठानवृत्तेर्विच
धानत्वहेतुः । देव भावेनान्वयासिद्धेः । नाव । आग्निकामकस्य नरकसाधनतानानर्थसाध्यात्मकत्वस्य धत्वद्वेषा
भाव इष्टसाधनत्वप्रवृत्तेः । व्यभिचारश्चत्वसाधनादिः इष्टसाधनत्वमेव प्रवर्त्तना । उक्तंच मण्डनमिश्रैः । पुंसां नेष्टाभ्युपायत्वा
च४ त्क्रियास्वन्यः प्रवर्त्तकः । प्रवृत्तिहेतुं धर्मं च प्रवदन्ति प्रवर्त्तनामिति प्रपंचितं चैतदस्माभिर्व्याकरणभूषणे । आशिषि
लिङ्लोटौ लिङ् । आशीर्विशिष्टविधिः । तत्र लिङ्लोटौ स्तः । हेतुहेतुमद्भावादयोगश्चत्ते योगाल्लरायाव गुरुस्तथा
ते न मातृतयोः स्थितिः यात् लुङ् । धर्मारभृतमात्रे लुङ्ति भूत सामान्ये इत्यर्थः । भूतत्वं च विद्यमानत्वादि । तिल्लुनात् अवविद्य
मानध्वंसप्रतियोगित्वं भूतत्वम् । तत्क्रियायां निरोधमिति विद्यमानेपि घटे ध्वंसेऽभूदिति प्रयोगः । विद्यमान
ध्वंसप्रतियोगित्वं तदपि नाभ्युपक उत्पद्यते कुलोव्यापारः । तेषां । अयमन्तसेवहः । कालो द्विविधः । अद्यतन
नोऽनद्यतनश्च । आद्यस्त्रिविधः । भूतभविष्यद्वर्त्तमानभेदात् । अन्त्यो द्विविधः । भूतो भविष्यश्च । तत्र वर्त्तमाने
८ लट् । भूतत्वमात्रे लुङ् । भविष्यत्त्वमात्रे लृट् । हेतुहेतुमद्भावाद्यविवक्षायामनद्यतने लङ् । अनद्यतने भूतेऽ
विवक्षिते लङ् । तत्रैव परोक्षत्वविवक्षायां लिट् । नाद्यते भविष्यति लुट् । तिङ्सु । अतः परं लृङ् । अतः परमाहृसत्यामि
तिक्रियायामतिपत्तिर्निष्पत्तिराससामग्र्यमानायां भूतेभाविनि हेतुहेतुमद्भावे सति तदर्थे लिङ्निमित्ते

गवकृस
वे° मे°
१६

श्रयत्वात्. अन्यतो धात्वर्थत्वात् जानातीत्यत्राप्याश्रयत्वाभंगस्य वक्तुं धात्वर्थैकदेशाश्रयत्वात् प्रतीतानगतादिपरा
ष्टस्येपरत्वान गन्तव्यस्य तस्यागुरुकत्वात् अन्यथा यथापूर्वं नगानामीत्यापत्तेः प्रतीतादश्रय तच्च
विषयतावच्छिन्नात्वात्वान भङ्गतेनाश्रयतायां ने याचितो नामिव सकाये वादस्ति प्रान्तादोप पद्यते इति
उक्तेव तिरोभावाभ्युपगमे भावांशस्यैव नास्तिता लब्धे च तिरोभावे न घट्यतोपि प्रतीयत इति न केचैत्रो ग्रामं
16 गच्छतीत्यत्र ग्रामस्यैव चैत्रस्यापि क्रियाजन्य ग्रामसंयोगरूपफलाश्रयत्वात् कर्मत्वापत्तौ चैत्रं चै
त्रं गच्छ [redacted] तीत्यापत्तिः प्रयागतः काशीं गच्छतीत्ये प्रयागं गच्छतीत्यापत्तिश्च क्रियाज
न्यसंयोगस्य आश्रयाभिव विभागस्य प्रयागेपि सत्वात् इति चेन्न ग्रामस्यैव चैत्रस्यापि फलाश्रयत्वेपि न
दीक र्तृसंज्ञया कर्मसंज्ञाया बाधनेन चैत्रश्चैत्रमिति प्रयोगासंभवात् द्वितीयोन्यतोसंज्ञा पास्य नियो
मकत्वात् अन्यथा गमयति कुन्तले गां कुर्मामित्यत्रैव याचबयतिलौकेहेनेन्य चापिस्य सायदाह द्वितीयापत्तेः
शाब्दबोधप्रचैत्रश्चैत्रमित्यत्र स्यादिति चेन्न तथा कृत्य नानामिद्धापत्तेः उच्यतां वायुपारतासेव च्चेन
धात्वर्थफलविशेष्य कवोर्धं प्रति धात्वर्थव्यापाराज धिकरणाश्रयो भासियत्तिर्हेतुरिति कार्यकारणा
भावान्तरमेव प्रकृते चैत्रस्य व्यापारसाधिकरणत्वाभावात्र दोषः प्रयागस्य कर्मत्वं तु संभावितमपि न सन्ध्या

१६

ममलिख्य र. अकृप्ते न्यायाच्चालिख्य दोदनमपपूर्वत्वदि त्याधे अत्र च लृलिन्त्यामप्रकप्र ज्वंमानक्लृप्तत्वाया
राभावप्रयुक्तभोदनभिन्नामप्रयवकविच्छित्यनुकूलव्यापारा भावइतिप्रतादृशोधइतिरीत्या दृष्टव्यम् अ
येवार्थनिर्देशानुवदसराम. अथयांतरेषिषहुश्रो विधानदर्शनात् सिद्धत्वादित्यवार्थे सुपालिरन्यत्रत
स्तरोतिमत्तोलरीत्याबोध्यम्. एतेषां तु विधायकस्यानुपन्यसनम् तस्य पञ्चमलकारस्यत्वने
नैमोमासकैर्लेट अव्यवहृयत इति दिक्. इति श्री वैयाकरणभूषणसारे लकारविशेषार्थनिरूपणम्. २ सुब
र्थमाह. आश्रयो वधिरुद्देश्य: संबंधः शक्तिरेव वा. यथायथं विभक्त्यर्थाः सुपां कर्मेति भाष्यत: २४ द्विती
यातृतीयासप्तमीनामाश्रय इत्यर्थः तथाहि कर्मणि द्वितीयातच्चकर्तुरीप्सितमम. क्रियाजन्यफलाश्र
ये क्रियाजन्यफलाश्रयत्वेनप्रकरणस्य कर्तुरीप्सिततमत्वात्. त थापृकंथा नीप्सितमित्यादिस्तत्र
हाद्वै वमेवपृकम्. इतीप्सितानीप्सितवृत्तयो: आश्रयो न प्रमाणाभावे न संज्ञायामेवत्व — इत्युपयोगोन
तुवात्तकोटौ तत्प्रवेशः. तथा च क्रियाया: फलस्य च धात्वैवाभिधानाद् नन्वनुपपत्तिश्राश्रयस्यार्थ:. न त्वेवा
स्वराद न्तातिरूपमवद्योदनम् भोद्त्वं च नीतत्वं विच्छित्याश्रयत्वोत्कर्मताद्य: करो नीतत्वोत्पत्या

जपकल्पः
वै. भू.
१७

तदुक्तं तत्त्वकौस्तुभेः औदासीन्येन यत्प्राप्तं यदुक्तं कौस्तुभेः संज्ञानरे रत्नाख्याने प्रथमाध्याये एवं कर्मेति चेत् कायपरीवा
रः यदसंजायते सहाजन्मानाव यत्र भावे न निर्वर्त्यं विकार्यं तु देहाकर्मण्यव स्थितम्‌ प्रकृत्युच्छेद संभूतं किंचित्काद्यादि भस्म
वत् किंचित् गुणांतरोत्पत्त्या स्वर्णादि विकारवत् क्रियाकृत विशेषाणां सिद्धिर्यत्र न गम्यते॰ दर्शनात् अनुमानाद्वा तत्प्राप्यमिति के
थ्यते इति वचनत्रैलोक्तम्‌ घटं करोतीत्याद्यं कार्यं भस्मकरोतीति स्वर्णं कुण्डलं करोति॥ इति द्वितीयम्‌ घटं पश्यतीति तृतीयम्‌ त
तां स्पृशतीत्युदासीनं विवं भुंक्ते इति षष्ठम्‌ गां दोग्धीति संज्ञानरे रत्नाख्याने ६ कृत्भिस्तु ... तो न्य एकं कर्म ७ कर्तृ
तीयाया प्राप्त्योऽर्थः तथाहि स्वतंत्रः कर्ता स्यात् ... यत्पालनाय परामृशत्वम् भान्नोन्यत्र ... नित्यं कारके कर्त्रे तेब्य
तेति वा कायपरीवाहः स्वतन्त्र यदायत्तीयो व्यापारो धातुनाभिधीयते तेन दासवत् तीति स्थालीपचति अग्निः पचति
तंडुलः पच्यते एधाः पचंतीति रघुः पच्यते स्वयमेवेत्यादि संगच्छते नन्वेवं कर्मत्वे ... श्रावणः सूत्रेमनो मवः
प्राणाः शरीरमिति वा ... वाक्यस्य मनोमयस्य जीवत्वे वा कर्मे ... मितप्रकाभिसंभवितृत्वी मितिप्राप्तिकर्मत्वके
र्तृत्वव्यपदेशो विरुद्ध इति भगवता व्यासेन निरीतिं कथं संगच्छतामुच्यते जीवस्यैव तत्रे यत्वे प्राप्तिकर्मत्वम पिवाक्यम्
कर्तृत्वं च तस्याख्याने नोक्तम्‌ नचैकस्य कदा संज्ञाद्वयं युक्तम् कर्तृसंज्ञया कर्मसंज्ञाया वाधात् तथाचैतमिति द्वितीया

तन धात्वर्थफलं यथा तिरस्येव क्रियाजन्यत्वेनेनवि। वस्तराश्योत्कवात्ववदत् नैयायिकास्त्वाद्यदोषवारणाय परसमवेतत्वम्।
द्वितीयवारणाय धात्वर्थतावच्छेदकतंफले विशेषणं द्वितीयाया अनुपादकत्वे परसमवेतत्वं धात्वर्थक्रियायामन्वेतितथैव
कार्यकारणभावान्तरकल्पनात्। पूर्वमपि द्वितीयया स्वप्रकृत्यर्थ ...बोध्यते। तथा च चैत्रस्तण्डुलं पचतीत्या
दौ तण्डुलान्यसमवेतव्यापारजन्यधात्वर्थतावच्छेदकविक्लित्तिमान् तण्डुलानां कर्मता। शाब्दबोधस्तु तण्डुलसमवेतधा
त्वर्थतावच्छेदकविक्लित्त्यनुकूलतण्डुलान्यसमवेतक्रियाजनककृतिमांश्चैत्र इत्याद्युः। तन्नरोचयामहे। परसमवेतत्वा
देर्गौरवेणावाच्यत्वात्। अतिप्रसंगः किं द्वितीयायाः शाब्दबोधस्य वानापत्त्या वक्तव्यं किं पन्नपितादृशस्य ...स्यात्। ग
मयति ... गोकुलं मि निवर्त्यावयति ... संयोगप्रत्यापत्तेः। तण्डुलं पचतीति चैत्र इव तण्डुलं पच्यते स्वयमेवेत्यापत्तेश्च
विक्लित्त्यनुकूलान्यसमवेतानिसंयोगस्य धात्वर्थत्वात्। शाब्दबोधातिप्रसंगस्तु करीत्यैव निरस्तः। परस
मवेतत्व... पिपरत्वस्य परसमवेतत्वस्य घटोऽन्वयलाभायानेकशः कार्यकारणभावाभ्युपगमे गौर
वन ... स्थितस्य ... स्तु स... विधाने ... मतम्। तच्छिन्न ... न्व

अव्ययस.
प्र.
१८

तच्चाश्रयत्वं तत्राश्रयांशः तत्त्वमवच्छेदकम्। तत्राश्रयत्वत्वमात्रेण कर्मकर्तृकरणानामाधारत्वं नास्यात् स्यादेव यदि तामिः स्यात्तदा च:
स्यात्। कारक इत्यविच्छिन्नस्य विहितसप्तम्याः क्रियाश्रयत्वमेवावच्छेदितात्यर्थं तथाच्च त्रकर्तृकर्मद्वारा तदाश्रयतया तस्येतस्याधारे
भूतेन तत्कर्तृकर्मणोर्व्यस्तिस्याऽऽघायततिभूतलेनेन सति कटेनेत्यादावुपपद्यते। उक्तं च वाक्यपदीये कर्तृकर्मव्यवहितामसाक्षाद्धा
रयत्क्रियाम्। उपकुर्वत्क्रियासिद्धौ शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतम्। तच्च त्रिविधम्। औपश्लेषिकं वैषयिकमभिव्यापकं च कटे आस्ते गुरौ वसति
मोक्षे इच्छास्ति तिलेषु तैलमिति। एतच्च संहितायामिस्त्रे भाष्ये स्पष्टम्। अवधिः पंचम्यर्थः अपादाने पंचमीति तत्र ध्रुवमपायेऽपा
दानमिति सूत्रम्। अपायो विश्लेषस्तज्जनकक्रिया तत्रावधिभूतं यदपादानमित्यर्थः। अवधिभूतमिति भावः। उक्तं वाक्यपदीये अपाये यदुदासी
नं चलं वा यदि वाचलं ध्रुवमेवातदावेशात्तदपादानमुच्यते। पततो ध्रुव एवाश्वो यस्मादश्वात्पतत्यसौ तस्याप्यश्वस्य पतने कुड्यादि
ध्रुवमुच्यते। उभावप्यध्रुवौ मेषौ यद्यप्युभयकर्मजे विभागे प्रविभक्तेन क्रियेते तत्र मेषस्थितेन मेषान्तरक्रियापेक्षमवधित्वं पृथक्
पृथक्। मेषयोः स्वक्रियापेक्षं कर्तृत्वं च पृथक्पृथक् इति। अपाये विश्लेषहेतुक्रियायामुदासीनमाश्रयः। अतएवेमात्तत्क्रियानाश्रयत्वात्।
विश्लेषहेतुक्रियानाश्रयत्वे सति विभागाश्रयत्वं फलितम्। वृक्षात्पर्णं पततीत्यत्र पर्णस्य तद्वारणाय सत्यन्तम्। धावतोऽश्वात्पत
तीत्यत्राश्वस्य क्रियाश्रयत्वाद्विश्लेषहेतुत्वेति। कुड्यादिस्पन्दनेऽश्वात्पततीत्यत्राश्वस्य विश्लेषजनकक्रियाश्रयत्वेऽपि तत्तद्विभागजनकक्रियाश्रय
त्वाद्दृश्यादिति तत्तद्विश्लेषहेतुक्रियानाश्रयत्वे सतीति विशेषणीयमिति भावः। एवमश्वनिष्ठक्रियानाश्रयत्वात् कुड्यादेरपि ध्रुवत्वमित्या
शयात्। तस्याभीतिः उभयकर्मजविभागस्थले विभागस्यैकत्वात्तद्धेतुविश्लेषजनकक्रियानाश्रयत्वाभावात्परस्परस्मान्मेषावपसरत इति न स्या
दित्याशंक्य समाधत्ते उभावपीति। मेषान्तर इति एवं च प्रकृते निरुक्तमेषस्थले निरुक्तमेषस्यापरमेषक्रियामादाय ध्रुव
त्वं तथा चापि विभागैक्येऽपि क्रियाभेदादेकक्रियामादायापरस्य ध्रुवत्वमिति। नन्वेवं विश्लेषानाश्रयत्वे सति तज्जनकक्रियानाश्रय

18

नस्यात्. कर्मकर्तृतायां च यगाद्यापत्तिरिति निर्मर्तादविरोधप्रकारो भवति सम्भेदहेतुः एवं च व्यापाराश्रयत्वानुत्पन्नत्वात्तदाश्रयमा
त्रैन्तीयार्थः कारकचक्रप्रयोक्तृत्वं कलाश्रयत्वं वा स्त्राद्; करोत्यत्राव्याप्तम्. अयं च त्रिविधः शुद्धः प्रयोजको हेतुः कर्मकर्ता
चेत्. भवाहरिः सेव्यते काष्ठैर्ने हरिः स्तागमयति कलं गोकुलं मथुरां भिन्नाश्रयो हरिकर्मकसेवनानुकूलो व्यापारः हर्यभिन्नाश्र
यक उत्पादनानुकूलो व्यापारः गोकुलकर्मकगमनानुकूलकृष्णाश्रयकतादृशव्यापारानुकूलो व्यापार इति शाब्दबोधः कर
णान्तीयाधारस्त्वचतुष्टयव्यापारो वाच्यो न तथा हि स्थालीपाकं तन्तुकरणं तन्तुवायः प्रकर्षेण सहायत्वव्यापारेण फलजनक
व्यापारवत्तात्वाभाव्यापारवत्त्वं च करणं करणत्वं च कर्तृसामग्री दीयते क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्यद्व्यापारादनन्तरम्. यद्विवक्ष्यते
यथा तत्र करणं तदा स्वजन्म. वस्तुतस्तु निर्देशस्य हि वस्तु स्थितं स्थाल्या पच्यते इत्यत्र यथा विवक्षा
क्षपते यत्र विवक्ष्यते इत्यनेन सहकारित्वे तदभावादितीयासम्प्रदानादेरपि कारकत्वं सूचयति. नन्वेवं कर्तुर्मात्रात्मार्थत्वा
दित्युत्तरमीमांसाधिकरणोक्तिविपर्ययापत्तिरिति चेत् ताना करणस्य कर्तृत्वेन करणत्वाभावेऽपि विपर्ययापत्तित्वमावश्यमेवेति
वाच्यम्. तन्मते बोधप्रकारान्तरविशेषेण विज्ञानमादायेति मुख्यतया करणतया. कृप्रस्य कर्तृतां प्रकल्प्य मातृविपर्ययापत्ति
निरुक्तमाप्तादिकल्पनेनाभिप्रायात्. वस्तुतस्तु भूतमात्रमेतदिति यथा वचनं भयपर्यधिकरणे भाष्ये एव स्पष्टम्
त्यादि प्रपञ्चितं भूमरो सम्प्रदानसंज्ञा आश्रयोऽर्थः. सम्प्रदानाधिकरणयोः अधिकरणे सप्तमीतच्चाधारोऽधिकरणमिति सूत्रादाधारः

जयकृत
वै. भू.
१८

भू ३

अतएवस्वप्रासादेमैत्रायरजकायवस्त्रंददातीत्यत्रसंप्रदानमित्यधिकरणे ज्ञानेसोमेमैत्रायरजकायवस्त्रंददातीतियहितंदप्र
दानंनप्रतिपत्तिः किंतुवस्त्रस्वत्वार्थकर्मेतितत्रनिरस्तमिति. रजकायवस्त्रंददातीत्यपिस्वत्वादिफलोपाध्याय. द्वि
ध्यायग्रपेरंददातीतिभाष्योदाहरणादिकमेवचलितारा [illegible] कर्मप्रदीपनेयस्मैनतं संप्रदानमि
त्यन्वर्थसंज्ञयाहस्तनिक्षेपकेनन मर्थवशात् नोरजकस्यवस्त्रमित्येवाहुः इदंयानिराजकरणा
त्कर्तृसम्यागांगंकार्यतोऽसिन्नम्. प्रेरणानुमतिभ्यांचलनभते संप्रदानतामितिपदिवात्रिविधम्. स्यौयाय
धंददातीत्याचम्. नात्रस्वत्वः प्राप्यपतमन्यतेननिराकरोतीतिप्रेरकम्. विप्रायगांददातीत्यत्रमत्यौउपाध्या
यायगांददाति अत्रस्वत्वप्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्भेदः संसर्गोविभक्तीनांधर्मिवाचकत्वात् धर्ममात्रवाचकत्वे
कर्मणिद्वितीयेतिसूत्रस्वरसभंगापत्तेः कर्मार्थेक [illegible] द्वितीयादीनतयादर्शोनात्रद्वितीयार्थे बहुव्रीहौ
प्राप्तोदकइत्यादौधर्मवाचकताभावात्तस्यकर्मादयोऽप्यर्थाः संख्याचैवनयातिजातिरितिभाष्याच्चेतिदिक्. श्री
अपस्याधिप्रकृत्यैवनाभान्नविभक्तिध्यान्तानिकाव्याश्रयत्वमात्रंवाच्यम्. नचदवदान्येनावच्छेदकम्. करणत्व
तृतीयायाश्चव्यापारेतिपिपंचम्यांविभागमात्रंवक्तव्यम् उद्देश्यत्वमात्रमनन्वयप्रकृत्याधिकरणमपिनविरुद्धा इ
त्यभिप्रेत्याहअपादानेरवमेतिअसामर्थ्यादिति [illegible] शेषः षष्ठीशेषेइतिसूत्रात्तस्याः सम्बन्धमात्रंवाच्यम्. कारक

कृ

19

१८

संततक्रियायामपादानत्वं [illegible] किंतु क्रियाधारकत्वं कर्मत्वमनुष्यत्वेनेन तस्य कर्मत्वं विभागवन्निष्ठोऽत्र स्वाहुरावतीति संगच्छते। वस्तुतो नैतावत्संबन्धापा
त्वम्। किं त्वापके त्रुटिः॥ १

र्देशस्तामानम्। द्वितीयार्थोक्तेरनापत्त्योगातिप्रसंगस्यासंभवेऽप्यापादकत्वे कोशेषु वेष्टस्य गोरक्षणात्संभवात् ग्रामात्तिनुपति
भाति नत्वेनमपि वक्ष्यमाणस्यानवधुत्वनिरसादितिभावम्। ग्रामसमाह्वनेन। राज्यान्तेऽभिनिर्दिष्टदिवचनात्। पतेनैतदवध
भोजन्यापादानत्वबोधे सकर्मकधात्वर्थन्यायस्थितिर्हेतुत्वमिति समाधानाभावसौचार्थम्। नत्वनमपि वक्ष्यमाणस्य
गतीति दुर्विज्ञेयम्। कर्मसंज्ञयान्ययापादानसंज्ञाया बाधेनायं तत्र सम्भवतेः। भूमानकृतेन नत्यापत्त्यागेदन्ति वाभाव्या
नु भवसि ऊर्ध्वहीनबधमोजन्यापादानत्वबोधेऽत्र आदिभिन्नधातुजन्यवृत्तिलब्धत्वाभावम्। वस्तुतः काविद्यो सत्स्माद्दो
नित्य मित्यथाहात्मम्। स्त्वेरसान्वयोगीत्व नवृत्ति नापादानत्वे दूषणम्। वायत्रिनेतिपरवमानाकृष्यनिर्वि
षयं किंचिडपानुविधव्यं नयान्यपेक्षितक्रियं त्रेत्रिधापादानमुच्यते इति वाक्यपदीयकारिकात्रिविधम्। यत्रसा
क्षाद्धातुनागतिनिर्दिश्यते नन्निर्दिष्टविषयम्। यथाग्रामागच्छति यत्र धात्वनार्थेगं स्वार्थोपात्तद्गतमुपा तत्र
विषयम्। यथाबलाहकाद्विद्योतते तिस्ररस्यागेविभाग बोनतेयुक्ति लेनेते त्वपेक्षितक्रियाययत्र तद्वचनम्।
यथा कुञ्जोभवान्पाटलिपुत्रात्। ग्राममनच्छमपेमभ्याहृत्याहत्य व: कार्य:। उद्दिश्य वक्तव्यार्थे:। तथाहि सं
प्रदाने चतुर्थी तद्वत्कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानमिति सूत्राच्च मेरायाकरराकृतेन यमभिप्रैतीष्टप्रतिग
कारकं संप्रदानमित्यर्थकात् उद्देशत्वमेवसंप्रदानत्वम्। तदुद्देश्यत्वं च विषयताविशेषोभित्र इत्येव रूपनिरूपितम्।

जयन्त श.
वै. भू.
२०

पिविभक्ता तावप्रकोजिकैव प्रतत्र विभक्तौ न तस्य रो त्यादिनैयायिकमतं दूषणं व्यवहारकृत् इति दिक्. इति श्रीवै
याकरणभूषणसारे सुबर्थनिर्णयः ३॥ नामार्थमाह एकं द्विकं त्रिकं चाथ चतुष्कं पंचकं तथा. नामार्था इति स
र्वेऽमी पक्षाः शास्त्रे निरूपिताः. एकं जातिः लाघवेन तस्या एव वाच्यत्वौचित्यात्. अनेकव्यक्तीनां वाच्यत्वे गौ
रवात्. न च व्यक्तीनामपि प्रत्येकमेकत्वादिनिगमनाविरहः स्वीकृत्य तस्या मेव वाच्यत्वौचित्यादभ्युपगमे च त्वन्मत
ते लक्षणायां स्वसमवेतत्वाश्रयत्वसंसर्ग इति गौरवम्. जात्यां तु सत्ताश्रयत्वमेव संसर्ग इति लाघवम्. किं च
वैशिष्ट्यवाच्यत्वमपेक्ष्य जात्यतिरिक्तविशेषणाभावात् जातिरेव वाच्येति युक्तम्. व्यक्तिबोधस्तु लक्षणा
या. स्वं चैत्र तत्र विभक्त्यर्थान्वयोपपत्तये इति दिक्. पक्षान्तरेव व्यक्तिरेवैक पदार्थः केवलव्यक्तिपक्षे स्वा
रामता सैव कृते साधारणेन त्वादिशास्त्रासिद्धत्वात्. उक्तं चैतत् शक्तितारेण व्यक्तावेवतदुक्तत्वात्.
संबन्धो नावच्छेदकस्य जातेरेवावच्छेदके रूपे कैवैतेन गौरवमापि न चैवं त्वमपि वा ध्वंसस्याच्छेद
तावच्छेदकत्वात्. तथा च नाम विशेषणाभावात् तरेव वाच्यत्वमस्त्विति शंकाम्. प्रकरणे त्वेपि
कारणतावच्छेदकत्ववदनन्यत्वेपि तत्स्यतावच्छेदकत्ववत् तथासंभवात्. उक्तं च न्यायेन द्विभावाना
मेकं (क) चोपलक्षणम्. शाब्दः संकरसंबन्धो न वा मिवर्तितानीति वस्तुतस्तु न हि शक्तिपदार्थ

20

ष्ठ्यास्तु भक्तिरेवेत्यनुस्तम्। सप्तमीयं च यो कारकमध्ये इति सन्नेमालक्तिः कारकमिति यत्र तस्य भावे दर्शना
त्। स्वं चैवदेवदत्तस्य गौर्ब्राह्मण स्तराण्यगेहाय दुग्धायन्तं स्तेन मन्यामीयत इत्यत्र देवदत्तसंबन्धिनीया
गौस्तद्भिन्नो भ्रमकत्यावगान्ध्रुणो ब्राह्मणरत्तोद्देश्यको गेहविभाग जनको गंगाधिकरणको हस्तकर
णको मन्निष्ठो व्यापारस्तु लिबोधः। यथा यत्र मूल प्रकारेण स्वत्वमाननुपपद्यमानं यत्र। वंजानातीत्यादौ
द्वितीयाया विषयता वो। नप्रसरोति बहुकुलवर्त्तेलो नैनि याचिकादीन प्रत्याह सप्तांकमेति स्वयं भावः।
सप्तांकर्मादयो यश्चेः रः से रख्यात्रौ चैवनयाति जां पृ सिद्धो नियमोत्त त्र नियमः। धधं तेषु चेति वार्दिकस्तष्टा
ख्यामर्थौ कर्मादेर्वाच्यता या सा नियमस्य बन्धामः। तथाहि स्वौजसमोट् कर्मणि द्वितीया। सुपकयोर्द्विवचने
कवचनद्व्यादेः। नस्त्राति प्रसक्ति तान्येकवचनद्विवचनेत्यादि देरेक [illegible] वाक्यतया कर्मादेरन्त्संख्यायाश्च वाच्य
तालभ्यते। तथा सति यत्र द्वितीयो लभ्यते द्वितीया कर्मणि एवं तृतीया करणे स्वेत्येवमादिरर्थे नियमः
कर्मणि द्वितीयैव करणे तृतीयैवेत्येवं प्रत्ययनियमश्च उभयथापि सिद्धे नियमविरुद्ध [illegible] प्रसज्यादिक
मसाधुत्वप्रयोजकमिति यागकर्मणोर्नान्तर्वेरमादिति निषेधविषयो भवत्येवेति स्वेच्छया। नस्रा

जयकल·
वै· भू·
२१ वेऽप्रत्ययानां नापुंस्त्वस्याकरत्वो[illegible]निर्णीतत्वाद्द्व्यभावोऽपि जसादिषु छन्दसि वावचनमिति भाष्याभाव
इत्युक्तेः पञ्चत्वस्यानित्यत्वं स्वनिर्णयात् अगोवामनेत्यर्णादिति न्यायेन निर्णयः मंत्रवर्णोदित्यान
स्य वयापामेद सङ्गतिरभ्युपने· तत्रदधागस्येति प्राप्यामसंभावितमिति भवति तत्र पुंस्त्वनिर्णय इति वि
स्तरेणाप्र योवेतं म[illegible]सरो· [illegible]सख्या सहितं त्रिकमित्यर्थः॥ [illegible]कार सहितं [illegible]मित्यर्थः॥
नन्वन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रत्ययस्यैव[illegible]· तत एव लिङ्गादेर्नोपस्थितोः प्रकृतिधात्वर्थे नानार्था
वत्स्वेति सत्यम्· प्रत्ययवर्जिते दधिपयस्त्वादौ प्रत्ययमज्ञानतोऽपि बोधात्[illegible]एव वाचकत्वं क
ल्प्यते· लिङ्गानुशासनस्य प्रकृतेरेव दर्शनात्[illegible]प्रत्ययस्यैव वाच्यता या
युक्तत्वात्· [illegible]त्वादीनां विभक्त्यन्यः [illegible]
दत्तार· [illegible]
[illegible]
न इत्याद्यनुभाविकोक्तेः [illegible]विनाभाव[illegible]
[illegible]पित्स्वेति सोपि प्राप्तति पद्धिकार्थः॥ नन्वन्वसराया निर्वाहः॥ निरवयवसरावा· [illegible]

२१

कस्य द्रव्यं न पदार्थ इति भाष्यादिविरोध इति वाच्यम्. एकमिन्नस्य वाच्यमभिप्रायः शक्तिरूपेण विशेषणतयावच्छेदिका
जातिरेव तत्पाश्च ह्यव्यवधिविरोधबोधे द्रव्यांशे भ्रमप्रकारकबोधस्य वशात्, कारणत्वेन न दन्तुं नेति कार्यकारणा
भावइत्यादि प्रपंचितं भूषणे तो देवदत्तमित्याह ह्रियमिति जातिव्यक्तीरूप्यर्थः त्रिकमिति जाति व्यक्ति लिंगानी
त्यर्थः सत्त्वरजस्तमो गुणानां साम्यावस्था नपुंसकत्वं आधिक्यं पुंस्त्वम्. अपचयः स्त्रीत्वम्. तच्च ... निरू
तदुष्टाव्यम्. तन्नमेव विरुद्धधर्मसमावेशात् न वा दिशावाभिधाने केचित् त्रिदनेकलिंगत्वव्यवहारस्तु समानानु
पूर्वीकत्वेन मानाभेदारोपात्. एवं च पदार्थ पदे स्त्रीत्वमेव व्यक्ति पदे स्त्रीत्वमेव च लिंगपदेन पुंसकत्व
मेवेति सर्वत्रैव नामार्थ पदार्थः इयं व्यक्तिः इदं वस्तु इति व्यवहारस्तु ... इति नोपपद्यते. तथाहि कुमार्या
वच्छेदकत्वेनान्वेति यत्र स्वादिनाकोऽर्थः वस्तु स्त्रियां नास्तीति यत्र नेत्यादि विधिनेऽस्यायादीनां गत्वप्रयो
जयतीति विभावनीयम्. न च व्यक्त्यादिशब्दानां लिङ्गस्य ... तस्यापि साधारणत्वं स्वकीयव्यक्तिश्चा
तस्य नित्यस्त्रीलिङ्गेन तथा सम्भवेऽपि ... स्त्रीत्वे पुलिंगत्वे प्रमाणाभावात्. ... नापि गुण
वरं तत्प्रकारेण ... इत्यादिवेदवाक्यनाचैमीमांसायां ... नैकत्वपुंस्त्वयोर्विव
क्षितत्वान्नानेकपशुभिः पशुस्त्रिया वा यागः इति प्रतिपादितत्वाच्च यत्तु तत्तु विरोध विषयभा

जयकृ॰स॰
वै॰ भ॰
२२

घपनेऽन्तिचेत्तिप्रसंगादन्यकार्याणामन्तरङ्गत्वादेकदेशाभावमाह॥ अन्तरङ्गानपीत्याह भ॰ सन्नार्यामिति दर्शनप्रा
तिपदिकं सनाद्यपदसाधकं ज्ञतन्स्यन्तम॰ गत्यित्यवमाह सत्तायामेमेवमाद्यप्रोयत्वोऽन्यकरणादा
अन्यकार्या त्रिभिर्मते अतस्तेषमार्थंवत्वाद्याभावादर्थवदवालिरि त्ययक्तोनपदत्वं नवापातिपदिक
त्वम॰ अपपदसाधु नमित्युपपदघते समया पत्ययः यस्य अपदं नप्रकुंजीनेति निषेधादिलंघ्यनासा
22 धातुपत्तिरिति न्यर्थः॥ इतिश्री भट्टेयाचरणाभूषणसारे नामार्थनिर्णयः॥ समासान्ते विभजते
सर्वाःसुपांतिङानाम्ना धातुनाथतिङांतिङासुबन्तेनेति च विज्ञेयः समासः षड्विधो बुधैः॥ सुपां सुपाय
दष्टय मपि सुबन्तं राजपुरुष इत्यादि सुपां तिङा पर्वये पदं सुबन्तमन्तरपदं तिङ॰ न्तं वर्यभूवत् अनुव्यचलत्॰
गर्ने गतोदात्तवता तिङापि समास इति वार्त्तिकात्समासः सुपां नाम्ना कुम्भकार इत्यादि॰ उपपदमतिङ्
इति समासः सप्तगतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं सुबुत्पत्तेः प्रागिति परिभाषया
सप्तम्यन्तेः प्रार्थे अन्तोत्तरपदे न्यन्ते॰ प्रागित्यर्थात् व्याघ्री अश्वक्रीती इत्यादौ नलोपाभावः सु
पां धातुना उत्तरपदधातुमात्रेण नत्वसुप्तिङन्तं कटप्रूः अयमत्रसुवाचिवधश्च परिसकटप्रुजश्रीरादा
थे इदसंप्रसारणं चेति वार्त्तिकात्॰ तिङां तिङापि वत् खादत मोदत जते त्यादि आख्यातमाख्यातेन

२२

धाम धारयेत्याविरदो ऽप्यत्र महेशाभाका सेवन्ध रूपलक्ष्य साधा [illegible] ब्रह्मा [illegible] शाना या स्य वक्तोरन्यप्रयो
गोत्र गान मुद्धारयेत्यादिभाषाभाव नामानुकरता साधुनास प्रतिपत्ते स्तवां भानुभावेन परत्वये लक्षणा
याऽस्य सम्भवाद्वेति त्वभिप्रेत्य बोधयिषन्ति प्रातिपदिकार्थं इत्याह । शब्दो विवदिभेदेनाविवक्षितस्मात्
तदा तथा नो वैरको ऽग्न्यादिभिः सिद्धाय्यसाव रूपेण भासते यदनुकार्यानुकरणयो भेद विवक्षा
न दा शब्दो प्रातिपदिकार्थः । यदि न भेदविवक्षा तदाग्न्यादिभिरूप स्थितो पि न प्रवमासते ।
अपि हेतौ न वयं भावः । अनुकार्यानुकरणयोर्भेदे न कार्यस्य पदानुपस्थितत्वात् तत्र सिद्धये
शाक्तिरूपेयात्मभेदे पदत्व [illegible] विवक्षस्य हेतुत्वात् स्वपदत्व [illegible] रूपो पदजन्योपस्थितिस्तन्मादाय
शाब्दबोधविषयतानोपपत्तिरिति [illegible] पुंसगवा स्वराय [illegible] जन्य पदोपस्थितिर्हेतु [illegible]
या [illegible] अनुपपत्तिः । निरूढलक्षणा [illegible] अत्रान्यतरसेवन्धेन
ति मत एव शाब्दबोध विषयत्त्वं । यत इत्यत्र बंधसंबन्धस्योभयनिरूपितत्वान्न [illegible]
न बोधकत्वेन स्वस्यापि ज्ञाने संभवाद्वेति । उक्तं च वाक्यपदीये यावत्त्वं नामरूपत्वं [illegible]
तेजसो [illegible] सर्वेषां [illegible] स्थितौ । इति विवक्षमनादत्य शाब्दे नोयं [illegible]

गय [illegible]
वै. सू.
२३

यद्गत्वारो द्रु[illegible]ल्यं द्वित्वाइति बहुव्रीहावुभयपदार्थप्राधान्यात्॥ उच्यते व्याप्तिर्वैरुध्याव्याप्तिः समासाकृतौ य
[illegible] लोपा मिता [illegible] द्वन्द्वसमाहारान्यपदार्थप्राधान्या बहुव्रीहिरिति व्याप्तिर्द्वन्द्वव्याप्तिरित्यर्थ [illegible] दिति भावः।
सिद्धान्ते त्वव्ययीभावाधिकारपठितत्वमव्ययीभावत्वमित्यादि [illegible] अव्ययसंभवस्यैवाभिप्रायः भौतपूर्व्यादित्या
दिरेखा गवयादिति निष्कर्षः [illegible] लादेर्वा सर्वं लक्षणं [illegible] आमयिन समासलक्षणान्येवो पकृता
नुतद्वदेव स्यादिति भावः॥ ननु पूर्वपदार्थप्राधान्यादिसमासे सर्वत्रैतयादि समर्थः पदविधिरिति सू
त्रे भाष्यकारैरव्यनेकोत्रे ख्यापितपक्षे तु जहत्स्वार्थाजहत्स्वार्थपक्षयोरेकार्थीभावव्यपेक्षारूप[illegible]योः
पर्यवसानं [illegible] तेनात्राजहत्स्वार्थपक्षे उक्तलक्षणस्यानासंभवति [illegible] मनसि [illegible] जहत्स्वार्थाजह
त्स्वार्थेति [illegible] पुनस्त्रिविधा भेदाः संसर्ग [illegible] वेति वा व्यवस्थिते॥ जहति पदानि स्वार्थं यस्यां
सा जहत्स्वार्था पक्षे वर्णो बहुव्रीहौ पदानामानर्थक्यात्मिनार्थः॥ अयं भावः समासशक्तौ च राजविशिष्ट
पुरुषभानसंभवेन राजपुरुषपदयोरपि न सन्देहः [illegible] कादिपदेषु [illegible] दिपदानामिव
अन्यथा राजपदे [illegible] विग्रहवाक्यइव राज्ञः स्यात्ते [illegible] पत्तिरिति [illegible] राज्ञः पुरुष इत्यत्र [illegible] राज
पुरुष इत्यस्याव्याप्तेरिति अजहदिति न जहति पदानि स्वार्थं यस्यां सा अजहत्स्वार्था अयमभिप्रायः रा
जपुरुषादिसमासादौ नातिरिक्ता शक्तिः [illegible] राजादिपदोत्तरस्वार्थोपस्थितिसंभवेन कोऽप

23

२३

क्रियासातत्ये इति मन्तव्यं पूर्वस्याव्ययनगरादिष्वाननि डांस्त्वं जेन पूर्वपदं तिङ् । नं मुक्तास्त्वं कर्तव्यं गत्ति साम्बः । न हि क्रुद्धे
समेतावहुत्वमाभिः श्लोकानां स्वाभिधानीति मयूरव्यंसकादिष्वन्तर्गतात्त्वात् अयं बहुव्रीहिसमासः ।
सप्तम्यन्ते । अत्र योगविभागेन भाष्ये व्याख्यातः स्पष्टः शब्दकौस्तुभे । २२ स्पष्टं भाष्यादेः सिद्धान्तमन्देदं व्य
त्याख्य प्राचीनवैयाकरणानां विभागस्याव्याख्यानमिति व्याख्यानान्तरे । सन्नमस्तरास्यपञ्चाधिकं त्वंदसीयमिति समा
से चतुर्दश इति प्रायोवादस्तथापरः । योयं पूर्वपदार्थादिसप्रधानविषयः सच भोगत्वप्रपञ्चः सोपि रेखागवया
दिवदास्थितः । बलकं ... अव्ययीभाववत्तत्पुरुषवद्द्वन्द्ववहुव्रीहिभेदात् अयं प्रायोवादः । तत्पक्षे द
... रन्त्वं कारात् । आयतनस्तु । वागर्थाविवेत्यादिसंग्रहात् । तथा पक्षे पदार्थप्रधानो रथ्यकीभावः । उ
त्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः । उभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्वः । अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिरित्यादिनं सरा
मयिप्रायिकम् । उन्मत्तगङ्गम् । सूपाप्रति अर्द्धपिप्पली । द्विगौ । अवाकुरा ... मित्यादौ परस्परव्यभिचारात् ।
तथाहि उन्मत्तगङ्गमित्यव्ययीभावे पूर्वपदार्थप्राधान्याभावाद्व्याप्तिः । अन्यपदार्थप्राधान्यात् बहुव्रीहिल
क्षणातिव्याप्तिः ... अन्यपदार्थे संख्यायामिति समासान्तस्य प्रवृत्तौ अव्ययीभावे उत्तरपदार्थप्राधान्य
स्तत्पुरुषलक्षणातिव्याप्तिः । अव्ययीभावाव्याप्तिश्च । सूपप्रतिनामाव्ययेन इति समासः । अर्द्धपिप्पलीति तत्पुरु
षे पूर्वपदार्थप्राधान्यसत्त्वादव्ययीभावातिव्याप्तिः तत्पुरुषाव्याप्तिश्च । अर्द्धं नपुंसकमिति समासात् । स्वं पूर्वका

जयकृष्ण.
जै. म.
२४

त्वत्र पदमुद्दिश्य यो विधीयते समासादिः समर्थः विग्रहवाक्याभिधानशक्तः स साधुरिति सूत्रार्थः स्वभावा
द्धाभात्पदादेश्यकविधित्वं चेत् तर्हि समासैकशेषसनाद्यन्तधातुरूपासुपं चस्वविषत्ति स्वस्वैव राज्ञः सौकर्यं द राज्ञः
पेक्षायादिनां मते दूषणा सामर्थ्याभावे सामर्थ्यमेवेत्याशयेनाह वक्ष्यमाणवदिति पंकज निवर्तते रथे वागादेवाप्यसितो
तत्रापि समुदायशक्तिः [illegible] निषिध्यते तत्र च पदान्तरस्य योगास्थितत्वेन तत्रापि समासः इति व्याख्यानः
चित्रगवादिपदेष्विस्ताभित्वेनोपस्थितत्वे तत्रापि अनागतपदत्वात् तत्कुलादेव तदुपस्थितिरिति वेत्स समासः पंकज
पदेऽपि सा सुवचा स्वैरणकारत्वेऽपि तत्पादेवद्दीस्वरूपकथा त्वनीत्वाधीतेत्यत्रापि विनालक्ष्मणां कृष्णसंयोगेन
श्वेतलसादिर्विवक्षितत्वोपजय नीतत्वे पर्णां कृत्वा गतिविरोधस्याधिकारत्वकल्पनात्वं विधाव कल्पनमप्युक्तु
क्तं स्यादिति भावः साध्यान्तरमाह बहूनामिति व चनेर्धर्मविरोधवशात् लिंगसंख्यान्वयं योगादयः तत्सम्बन्ध
नैः साधनेगौरवमित्यर्थः अन्वयाभावः विशेषणाभावस्वीकारे राज्ञः पुरुष इत्यत्र पुरुषसम्बन्धविस्फारवि
शेष राज्ञोऽन्वयः राजपदेन स्वार्थश्रोपस्थितसत्वात् विभाषावचनं [illegible] समासनियमनाऽऽशङ्क्यकार्ये ननु
सविशेषणानामिति वचनान्न विशेषणान्वयः विभाषावचनं कृतमिति वेत्पारंपर्यं समासानां वचनैः स्वे
निन्यायासिद्धत्वमेव तत्र व्यपेक्षा विभक्षायां व्यपेक्षेत्येकार्थीभावे समासस्येति स्वभावतः वक्ष्यमाण

२५

२४

नस्य गोरक्षयराद् तत्वाद्ध ऽकृष्णभाति त्यागो व्यपुंभा मादोषः कः येन तथाव्येकोऽसाद्दिवना ऽकृष्णपा त्कैवबाधि
कार्थबोधः अयमेव व्यपेक्षापक्षो मनोनतरत्वे नभाष्यकारे रुक्तः नवात्र मते स मासे अदस्यैति विशे
षणान्वयापत्तिः सविभक्तिकानां वृत्तौ र्नवैकत्वस्य वा विभक्तिवराद्योगो नेतिवार्तिकात् तथा चैतन्मे
नवादिनां पूर्वोत्तरपदार्थसत्वात् पूर्वपदार्थप्राधान्य इत्यादि व्यवस्थाऽस्य पादेति भावः पुरुषेणाह
ति भेदम विनिस्तपति नेन पुनरिति देश्य विवक्षोति ति श्वेवाव्य त्रैविध्यात् वाक्यभेवाह भेद इत्यादि
दृष्टान्तामाभावः तथा चैराजपुरुष इत्यादावराजकोऽपि भिन्नाशति बोधः अस्यावाक्यत्वे वराजपुरुषः स
न्दर इति वद्राजपुरुषो देवदत्तस्य चेत्यपि स्यात् वाक्यत्वेऽतन्नद्दिरोधात् नैवप्रयोग इति तिभयः राजसं
बन्धं वन्वानि त्येवभावभावभेदस्तु तत्कालमनुयति तत्र इत्यादावेनाहृष्टे तर्नी इति विगमनाविरसः अ
स्वामिके पि राजपुरुष इत्यादि प्रबोगापत्तिः न च मत्वासिकोद्योभयंवाक्यमित्याहृ उभयवेति तथा चा
राजकोऽपि भिन्नो राग सेवन्नंचांश्चाय मिति बोधः अव्यवसायादस्यैववृत्तिभावादृकृत्वा तन्मेलनः
पूर्वपदार्थप्रधान इत्या छत्र गोपकुलमः किन्तरे सागव नयच आवंनोत्सर्गोपि परंपरावोधक इत्याश
येनाह समासतो समासे रववृत्ति नैयमात्कि पंकजशब्दवत् बहूनां वृत्तिधर्माणां वचनैरसाधने स्या
म्मह स्यैर्यं नसमादेका धर्मीभाव व्याप्तिः समासं समृत्तिवृत्ति मेकोऽननुगतार्थ समर्थः पदविधिरि

जयप्र० सू० गोपदस्य चित्रपदस्य वा विनिगमना विरहेणोभयत्वार्थास्वंभवेन नच गोपदसामान्यस्य त्वन्यस्य विनिगमक इति वाच्यम् २१॥

वै. भू.

२५ ।भिन्नकर्तृकप्राप्तिरिति बोधोत्तरं तत्संबन्धिग्रामो लभ्यत इति चेन्न प्राप्तेर्धात्वर्थतया कार्थकर्तृ रिति चेद्व्युत्पत्त्यानुसन्धानात् प्रकृतिप्रत्ययोः प्रत्ययार्थप्राधान्यमिति व्युत्पत्तेः प्राप्तपदे प्राप्तिर्विशेष्य त्वेन तस्यास्व नामार्थत्वे नोदकेन समभिव्याहृत्वान्वयापत्तेः ननु ऊढरथोऽनड्वान् उपहृतपशुः उद्धृतौदना वहु

धरस्थालीत्यादि उदाहरणेषु कर्म संज्ञाविधिकर्मसंज्ञाविरहात् उदकपदे परोदनकर्मको अग्नेर्थ पदस्य बोधकत्वे कर्तृकप्राप्तिकर्मत्व विशिष्टे प्राप्ताद्धकत्वादि समुदायशक्तेरेव निर्वाह इति भावः २०

२५ साधयितुमाह न चेत्यादि बहुव्रीहौ समस्तत्वेन तत्कल्पना कृता न्यायार्थ्या तत्र तद्बोधितानि नकल्प्य

त्वे भावः चित्रगुरित्यादि बहुव्रीहौ चित्रगोस्वाम्यादिप्रतीतिर्न विनाशक्ति मुपपद्यते नचात्र समस्त सा हिनात्रेण देवचित्रस्वामिगोरितिवदापत्तेः नापि गोपदस्यैव स्वामिनि चित्र इत्यन्वयबोधापत्तेः चित्रा दिमात्रस्य च स्वैकदेशत्वेन तत्र गवादेरन्वयबोधापत्तेः नच चित्राभिन्नगोरिति शक्तानुपस्थाप्य योरन्वयबोधोत्तरं तादृशगोस्वामिनो गोपदेन लक्षणेनैव प्रतीत्यापत्तेः एवमपि प्राप्तोदक इति विभवः ।

इत्यादावप्येकदेशबहुव्रीहौ विनिगमकाप्राप्तेः यौगिकानां अर्थानां पर्यवसानं वा शास्त्रे संबन्धविशे

नियमसंभवात् स विरोधरीत्या पिविविशेषणाकौ रासः पदार्थैकदेशेन तया न्वयसंभवात् न्यायाधि ष्ठुमिति भावः
अत एव व्यपेक्षायाम समुत्पाद्य भार्तामि अथैतस्मिन्नपेक्षायां सामर्थ्ये सा वेदे कार्य्यभाव इति विरोधः
सर्व [illegible] नक व्युत्पत्तिभाव व्यक्तारेण दूषणामप्युक्तं तया पदरव दिदै निक्कोन्नः विर्गीरपोद्ध ननुचैनं गुडधा
नाः केनारूढः सवर्णो [illegible] ऽनंगारोहिद्वन्याः समवर्णो इत्यादावितरेतरयोगादिका न भवतः पदार्थानिति
अर्थे आनविकारस्यैव पत्ययतो पायोऽपेक्षा यर्थे वा वक्ति को वाच्य इत्यतिगोरवं स्यादिति दूषणान्तरमाह
यंकारादिनिवेशोऽप्यवहवृत्यतिभंजनं कर्तव्यमेतेत्यापत्तिरेकदेशान्वयं तदिति स्पष्टितं भाति नाद्येनप्यास्मः
ऽनम नेत्यादा विवादिनां कर्मौ को नौ वसंग्रहः दूषणान्तरमाह वृहद्भुत्पत्ति भंजनमिति अयं भावः चित्र
गुरित्यत्र स्वैस्यादि एतीतिरनुभवसिद्धा न च तत्र न स्वरूपा प्राप्तोदको ग्राम इत्याचैत्तद संभवः प्राप्तिकर्तृ
मित्र गुरुकमित्यादिको ऽपान्तरं तत्संबंधि ग्रामनस्सरा वामप्युदककर्तृत्वप्राप्तिकमैव्याम इत्यपेक्षाभाव
प्रापेति लेपन्यायस्यैव वर्त्तं यैवस्यकर्मैकदेशे कपोलिले न हि समानाधिकरणायानि पदादिकार्यं वारमेदा
न्वयमभवन्बुद्धिंगभं गायवतोः प्राप्ते धात्वर्थतन्मात्कर्तृतासंबन्धेन मेदेनोदकस्य तत्रान्वयासंभवात् अन्न
था देवदत्तः पचतीत्यत्र कर्तृतासंबन्धेन देवदत्तस्यान्वयसंभवेनानन्वयापत्तेः अथोदका

ग्यौभांग्विर्गौरश्वाद्र्त्वादौ विशाद्विप्रयोगापत्तिः उक्तार्थेन चाद्यर्थकानां चादीनां प्रयोगासंभवात् न चावि
भावेति रु त्रैव स्यपक्षत्वं न स्वरावारजसंबन्धाभिनिन्द्र्इतिमान्यो ऽपि वायां समासस्य स्वराजसंबन्धवा
नितिवाच्यो ऽपि वाक्ये विग्रहस्यत्वादिप्रयोगनियमसंभवात् नापि चक्रजपदप्रतियोगिनो स्वार्थेकत्वाधिकारात्तत्र
चक्षान्तौ पश्चात्तापि ज्योधान्ते। न चैवं नन्वमहेद्र राजस्वरायान्तेभ्यो विशिष्टार्थप्रत्ययः संभवतीति स्वराजा
दिपदस्यान्य महेराजपुरुषाद्धिचित्रगुरित्यादौ न बोधः। नापि चित्रगुरित्यादौ न स्वरासंभवे ऽप्य चक्रार्थेव
डक्ष्वीहौ। नस्वरात्त्या ऽस्य संभवात्। नक्षुप्रत्यति भजनापत्तिरिति वाच्यम्। प्राप्तोदक इत्यादौ वदकपदे स्वव
न स्वरात्स्वीकारात् पूर्वपदस्य यौगिकत्वेन तत्वस्वराप्याभावात्प्रत्ययतन्मर्थ्यान्नसावतन्यावितं वितच्या
नः प्रत्ययानां यत्र द्विपदार्थगतस्वार्थबोधकत्वं प्रत्यत्वानुरोधात्तत्र द्विपदे व्यतिरिका ऽपि क्तिः कल्प्यमाना
विशिष्टे च ऽन्ये विशिष्टस्यैव संकेतितत्वात्। भात्। बोधके तस्यापि प्रत्येकं पर्स्वसत्वात् एकनैवान्यं तस
न्निधानेन प्रत्ययार्थान्वयसौलभ्यायो तत्पदे एवं सा चक्रान्वइति विशेषः। स्वीकृतं च वयादिपदे ऽपि वरम
वत्तीस्यैव वाचकत्वं मीमांसकमन्येरित्याहुः। अत्रोच्यते समासेषु तत्र स्वीकारे तस्य प्रातिपदिकसंज्ञा दिकं न स्यात्
अर्थवत्वाभावेनार्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकमित्यस्याप्रवृत्तेः।

भावात्. न च पदद्वये बलवत्त्वोक्तिर्नैयायिकोक्तयुक्तेर्वोभावकृतिवृत्तिसंभावात्. न च वरस्यदंतार्थे ग्राहकत्वादिकृत्स्ने
वैकल्यादानन्तर्याद्वयोरिति न वो भावकृतिरिति वाच्यम्. एवं नमविगमनाभिरहतावस्थैत्न. नस्वत्तायावासु सं
भवात्. न च चरमपदस्य वस्य प्रत्ययार्था न च तात्कालिकात् पूर्वपदानां सन्निहितपदार्थगतस्वार्थयोऽन्वय
कृत्यत्वेरिति वाच्यम्. एवं च बहुव्रीहिसमवायके: अनेकमन्यपदार्थे इत्यनेनानेकसुबन्तानामन्यपदा
र्थप्रतिपादकत्वेन विधानात्. किं च एवं सति चित्रगवादिपदेऽपि अन्तिमचरमावयवस्य च कल्पनास्या
एवं द्वयोर्वर्णानां तात्पर्यग्राहकत्वेनोपयोगसंभवात् एवं सति चरमवर्णमात्रस्य वर्णस्यार्थबोधापत्ति
रिति वेदतात्पर्यस्य चरमात्रस्य वर्णादर्थबुद्ध्यापत्तिस्तत्र तत्र विस्तरः. एवं च बहुव्रीहौ बु
न्यन्तरकल्पनो कल्प्यते: अनन्याभावात्तत्र कल्पनात्वक्तव्यः लक्षणातो भवतीति निकृष्यति त्यागस्य
न वास्तीनत्वे सर्वं च समासे शक्तिं न कल्प्येति वाक्यार्थः. वस्तुतस्तु वैयाकरणा नैयायिकमीमांसकादयः.
न समासे शक्तिः राजपुरुष इत्यादौ राजपदार्थः संबन्धि लक्षणया एव राजसंबन्ध्यभिन्नः पुरुष इति बो
धावतेः अन्तस्वरादेः पदार्थैकदेशतया नत्रयोभनस्वात्यादिनियोगान्वयः नञादिनरवामोनि

नयकुसु॰
वै॰ भू॰
२७

नयनन्दर्हिनपङ्जनादेः कत्त्वप्रसंगात् अव्ययानाम नयेत्यत्र बहेष्णा नायना नयायतोष्व नवररादादीनां विसो बरानया
नतत्रा नयनादौ न्वयः। पाका नीलः धर्मीत्स रवोइत्या दो पाक धर्मी द्विजन्य नापारूप सुरवा दावनन्वयप्रसंगात्। वद्वप्रहो
न्वर्थत्वे तेजन्य त्रामविप्रयत्वमात्रम्। ते ह्येत्र विरुद्धमिति तत्र बटंयभ्येन्य के ब्रयदात्स मवायेनो पस्थिता कारावार
णाप्रव मावृत्तत्वर्थत्वस्या वपयकत्वात् न्यूप सत्त्वप कृतुरतिपदज मोपस्थितिविषयत्वं प्रकृत्यर्थत्वमिति चेन्न।
गामानयेति कर्मोदरादेन्यत्रकुसेन्त नीयार्थो। न्वंयप्रसंगात्। अपसमस्यमानपदार्थे गत्त्वा र्थेबोधकत्वं
समासो तर विभक्तेः। कल्प्यते इति चेन्न। नस्य कपकल्पनं करुपत्वात्। तो न्यागं वापेक्ष समुदायशक्ति कल्पन
स्यैवयुक्तत्वात् इति दिक्। समासे विशिष्टार्था च्छोकारे राजपुरुषादि नगुः नीलोत्पलमित्यादौ सर्वत्रान्व
प्रसंगः। राजपदादेः संबन्धिनि लक्षणा यामपि तंदुलः पचनीत्यादौ कर्मत्वादि संसर्गेरा तंदुलादेः पाकादावन्व
यआसत्तावप्राप्ति पदिका र्थप्रकारक बोधं प्रति विभक्ति जन्योपस्थिते हेतुतायान्यावश्यकत्वात् पुरुषादेस्त
था त्वाभावात् तंदुलं पचतीत्यादौ च प्राति पदिकार्थ कर्मत्वमार्थे तदुत्पादे स्त स्याभ्यमिभ्यामेवान्वयः म
भ्यमे रातं दुलेनेत्यादौ विपरीतविभक्तेर्भेदार्थत्वात् किंकोवा न्वय इति नाप्रसंगः कल्पा त्र समासे परस्परम
न्वयासंभवाद्दावश्यकैव समुदाये स्वता द्दशा विशिष्टार्थशक्तिः किंच राजपुरुषइत्यादेः संबन्धिनि संबन्धेना
लक्षणा। नाद्यः राजपुरुषइति विवरण विधात्समास समानार्थकवाक्यस्यैव विग्रहत्वात्। अन्यथा तत्समा सशक्तेनि
र्णयो नस्यात्। नान्त्यः राजसंबन्धरूपः पुरुष इति वा धप्रसंगात्। विरुद्धविभक्ति रहितप्राति पदिकार्थयोरभेदान्व २७

न च कृत्तद्धितसमासश्चेत्यत्र समासग्रहणात्तस्य नियमार्थतया भाष्ये सिद्धे यावेयाकरणाभ्यु
पगतोऽस्यार्थवत्त्वे प्रातिपदिकत्वात् । समासवाक्ययोरेकार्थीभावेन वाक्यसंज्ञायां नैव स्यात् लक्षणायां च प्रसङ्गात्त्वेन वा
स्तीतिकार्यत्वस्यापि संभवात् । अथ तिप्रसङ्गे इत्यारभ्य स्वविनिर्गतिप्रत्याहारो भाष्ये सिद्धः । तन्मा दाय
प्रातिपदिकमित्यर्थात् समासस्यापि तास्यादिति केन तया चित्ते केवलशक्तेरेव सार्थकत्वं च
कत्वेन समासाव्याप्तितादवस्थ्यमेव न चाव्याप्तिः प्रातिपदिकसंज्ञाइव का उक्तमेवार्थवत्त्वमनुमानमापत्ति
प्रसङ्गवक्ष्ये हि किं चैवं चित्रगुमानयेत्यादौ कर्मत्वाद्यनन्वयापत्तिः । [illegible] प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थ
बोधकत्वव्युत्पत्तेः । विशिष्टोत्तरमेव प्रत्ययोत्पत्तिर्विशिष्टस्यैव प्रकृतित्वात् । वस्तुतो निहितपदार्थ
गतस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तिरेव कल्प्यत इति तन्न उपकुम्भं भुङ्क्ते विपणी इत्यादौ पर्व [illegible] पदार्थविभ
क्त्यर्थान्वयेन व्यभिचारात् । न चैतत्रापि सन्निधानमेव प्रयोजकसामानाधिकरण्ये निर्धारितविशिष्टत्वात् तथा च वदन्ति
सूर्यवत्सूत्रेणाविशिष्टस्यैव प्रातिपदिकत्वेन विशिष्टोत्तरमेव [illegible] समासपदोत्तरमेवानुशासनमितिवाच्यम् ।
अर्थान्वयदृश्येवकल्प्यत इति वक्तुं हि चक्रनमानयदृष्टं न पश्य मतिनन्वयत्वादौ वक्कदरादि शब्दो

साध्याभानभावात्तात्पर्यासौन्दर्येगर्भे व्याख्या इति भावः पार्श्विकस्य लोके आगमबोधस्य पौत्रादेर्विग्रहत्वेनात्
थकमस्तीति भावः॥ अथ नञो निरुक्तरीत्या सर्वत्र समासे प्राप्ते रूढत्वात्तस्मादेव विग्रहस्यापि वक्तीनत्पुरुषे
मिधारयेः प्राक्तिमत्वात्विशेषान्निषादस्थपत्यधिकरणास्यैव स्त्रीत्वासेतिदुर्वस्यादित्यत आह पर्व स्व सं
घाढ वो आविर्दूरप्राक्सत्तास्थितेः प्राक्तिद्वे नरकं त्यागहिरंगत्वविजनं मर्यवस्थ्यासौ प्रागुक्तो पश्यत
स्मादविदूरस्यासौ प्राक्सत्तास्थतदानीं लनगोवमादायाधिकरणविशेष इत्यर्थः स्वयं भावः निषाद
स्थपतिपदे समासे प्राप्ते पक्षे निषादरूपे निषादानां स्थपतिं निषादस्य स्वामिके पुरुषान्वये
वसर्वत्र प्राक्त्वान्नाम नार्थेनवात्रनानार्थे तात्पर्यात् हितो भावग त्तिरिति न्यायेन तत्कल्पनायां पदद्वयेन
बोधस्थितार्थस्येव स्थित्यादितावोक्तं तत्कल्पनमितिपरे भामपि सति तात्पर्ये वक्तौ पुर्वे प्रोक्ते चेत्समर्था
याद्वीरत्वात्तात्पर्यमेवं कल्पकोटावभिप्रायन इति दिक्॥ इति वैयाकरणभूषणसारे समासप्रक्रियाभिरूपरामः
शांके प्रसंगात्तस्याः स्वरूपमाह॰ इन्द्रियाणां स्वविषयेष्वना दिचोग्यता यथा नादिर्योग्यता तस्मीयवाकस्वादि
कारणात्तत्याभावानामपि सम्बन्धैः सहजतयाकारणेन योग्यता सैव प्राप्तिरित्यर्थः॥ ननु नवो धकारणामनादि
भूतं प्राप्तेः॥ आधुनिकदेवदत्तादिपदेन भावात् यथा पित्रादिसंकेतात्तानेयत्वयवो धप्रसंगः॥ साक्षारा

पव्युत्पत्तेरित्यादिग्रंथं चिंतं वैयाकरणाः नवरो प्रत एवनबद्धार्थैः प्रथम भक्तद्रुत्पत्तेन भक्तमुदितृष्व प्राधान्यविधा
नेकुर्मे स्वकप्रस स्वभंगायनेतिरित्तिरुत्तोयें अंगेः स्विब्धकृतं यन्नतोयन्नां गानुवादेन न त्रिव विधानं कुर्मे स्वकप्रस
रत्ता भंगायत्तेतिरिति दृष्टान्तेवनि स्वपितृंसंगच्छते. संगच्छते वाक्यरणाधिकरणांर भं: अन्यथा श्रूरणाया एकत्ता
यन्याथिंमाख्यादोमंक्रीराणतो नवाक्करणापदवद्धितस्योरपि एकान्याद्गिगुराणा त्वाद्वक्तव्यया न्यूनमुत्तीत्वात.
कौराणतोकरणात्वा सेभवस्य तन्न्यत्वाद्दरण वेगगाकावदृष्टोकायाभ्यसेभवां किं मिश्रये चिंतं भूकरो तस्मात्स
मासरात्क्रि यक्तोजैमिनीयैरवमर्थ भुक्तेयद्भूत्पासंविसरः एवं राजपुरुष इत्यादौ राना ब्रासौपुरुषस्येत्येव विग्रहः
चित्रगुरित्यादौ बहुव्रीहौ चित्रा गावो यस्य चित्रेवसया नार्थत्वात्नु देशात्. पष्ठी पुरुषो नाना नामैव बहुव्रीहिरितिरो
बोवहुव्रीहिरिति सूत्रा लभ्यते इति प्रथमो तं यष्ठे वा को चित्रा गावो यस्य त्वेवसंभवत्येवं बहुव्रीहौ तीसमासविधा
नाद्वान्तः पुरुषकृतिवे नभ्या पितस्य न विग्रह त्वे भिन्नार्थकत्वात्. किं तर्हि स्येवेति क मीमांसकाः तान्त्र संगा क्षि
रस्यति. व्याख्यानं न क्लिन्नतोयें तिं चित्रगुदर्शकम्. गुणप्रधानभावादौ तद्दृष्टो विपर्ययः तत्क्लिन्नतोयेकिं वि
यदर्थबोधकत्वे विवरीमाख्यानं तत्र विप्रत्ययो दृष्टः तथाहि औपासिकैः कुंभकार इत्यत्रोक्तकरणाकव्यापार आश्रयः
कुंभानुकूलव्यापाराश्रय इति बोधः. अन्ये दीव्यति कुं भं करोतीत्यत्रासिकरणकीदेवनानुकूलो व्यापारो कुंभो
त्पत्त्यनुकूलाभावनानुकूलवा इति बोधः. शान्त्ययेकारकाणां भावनायामन्वयः प्राधान्येन मीमांसकस्यापि इतिग

तथा च कार्यकारणभावद्वयकल्पने गौरवं स्यात्. अस्मन्मते पुनः शक्तिजन्योपस्थितेरेव. वक्तृनेति मा एवम्. अपि च
लक्षणायां शक्तिस्वीकारे कार्यकारणभावस्य पुनरेकत्वे व्यभिचारः शक्तिजन्योपस्थितिं विनापि लक्षणाजन्योपस्थिति
तः शाब्दबोधात्. न च व्यवहितोत्तरत्वसंबन्धेन तदुपस्थितिमत्त्वं कार्यतावच्छेदकं तत्तदुपस्थितित्वं च कार
णतावच्छेदकं अनन्तकार्यकारणभावप्रसंगात् किं च पदार्थोपस्थितिनिष्ठप्रत्यभिज्ञानि ज्ञानत्वेन लक्षणाज्ञानत्वेन
वा हेतुत्वेनेति व्यभिचारो गौरवं च प्राग्वदेव द्रष्टव्यं न चैवं पदत्वेन स्वीयोजकमिति शक्तिकल्पज्ञानकार्यकारण
भावकल्पने तद्धर्मभेदेनानेककार्यकारणभावकल्पने गौरवं तुल्यमिति समानं परस्परं व्यभिचारवारणाय व्य
भिचारवत्त्वमाय वाच्छिन्नोत्तरत्वमपि तत्त्वे प्रवेशनीयमिति वाच्यम्. शक्तिलक्षणाभ्यां जन्यत्वेनान्यतरदर्शने
भेदेन कार्यकारणभावानन्त्यस्य तथापि साम्यात्. लक्षणाकार्यकारणाभावकल्पने गौरवं परं तथापि दिग्दर्शनेऽप
त्तिजन्योपस्थितित्वेनैव शाब्दबोधहेतुतावच्छेदकज्ञानत्वेन च पदार्थोपस्थितिं प्रति कारणतेत्येवमपि वाच्यम्.
मिति चेन्न शक्तिलक्षणान्यतरत्वस्य शाब्दबोधहेतुपदार्थोपस्थित्यनुकूलपदपदार्थसंबन्धत्वस्य वाच्छिन्नत्वस्य
कारणतावच्छेदकत्वात्. शक्तिमपेक्ष्य गौरवात्. शाब्दबोधहेतुतावच्छेदकस्य पदार्थोपस्थितित्वनिरूपितज्ञाने न दृष्टि
तकार्यकारणाभावग्रहस्यासंभवात्. अपि च मनसापि शाब्दज्ञानत्वेनैव हेतुता संबन्धरूपलक्षणायां शक्तिरपि
गेणादिति चेन्न. शक्तिग्रहपदार्थोपस्थित्योः कार्यकारणभावेऽपि व्यभिचारस्याप्रयोजकत्वात्. अन्यथा गंगातीरयोः

कातिव्याप्तेश्चेति संकेतज्ञानमात्रहेतुत्वं व्यर्थम्. तथा व्याप्यव्यापकत्वात्. सत्त्वस्वभावाद्विरस्तु सत्त्वात् पुष्कि के पितृत्वादि देवदेवा
देवदत्त कस्य पितृत्वेन अबोध्यत्वे संकेतेन स्वरूपेणाहेतुः. अगृहीतसंगतिकात् पदार्थबोधकप्रसंगात्. तथापि संकेतसा
मान्यतो ज्ञानः प्रमेयत्वादिना तज्ज्ञानेऽपि बोधप्रसंगात्. तथापि संकेतेन तेन ज्ञानं हेतुः. गवादिपदे बोधस्य स्वरा
देः संकेतेन स्वेन तज्ज्ञानप्रत्ययानां बौद्धिकत्वमीमांसकादीनां तत्तदर्थबोधकत्वेन ग्रहणमात्रेव बोधेतत्वाभि
चारात्. नवार्थधीजनकतावच्छेदकत्वेन तज्ज्ञानं हेतुः. ततोऽपि तादृशेनार्थधीजनकत्वेन नैव हेतुत्वं तथा यामसम्
त्यसिद्धेः. तथा पुष्पितत्वेन देवदत्तादौ संकेतज्ञान हेतुत्वो बोधेनास्य व्यभिचारः. तत्रापि पददेवदत्तमर्थबोधय
तिव्यत्वप्रदेशे पदे तदर्थबोधकत्वस्यावगाहनेन व्यभिचाराभावात्. न च स्वातन्त्र्येण बोधकता संस्कारणां
वाच्यम्. अन्यथा नेदं न ज्ञानजनकं मिमिति ज्ञानततो स्मात् कादयम् भ्रान्तो भ्रमे नेति ज्ञानं तस्य तदुत्पत्तेः.
रितिवाच्यम्. नेदं न बोधजनकमिति निग्रहवतो बोधेन पदे पदग्रहे ज्ञानतोऽपि तद्ग्रहासंभवात्. अन्यथा भ्रान्तिज्ञा
नस्यापि भ्रान्तत्वापत्तेरिति तद्देवार्थधीजनकत्वेन च आदिसंकेतस्य ज्ञानं गृह्यते. अतस्तत्र ज्ञानात् पूर्वं न बोधः.
नापि बालस्यादौ कोदपतिरिक्तव्यापारभावतो ग्राहकव्यवहारस्य गृह्यमाणस्य तस्य सापाररागात्. किं च प्रत्यक्षादिज्ञाना
पत्तिरिति: प्राक्बोधानंतरं बोधात् पदबोधकप्रतिपत्तिः तन्नाप्रतीयते: श्वशानं तत्र स्थितेऽनवकाराद्बोधवाच्यम्.

जयकृ॒ष्ण

वै. भू.

३० न

द्विनातैर्व्यक्तेर्भवति निरासः । एवं साधौ प्रयोक्तव्ये योऽपभ्रंशप्रयुक्तेन साधुत्वमीरितः कश्चिद्दर्शाभिधीय
ते इति न । अपभ्रंशानां सास्नादिमद्बोधकत्वे किं मानं शक्तिकल्पकव्यवहारादेस्तु अन्यत्वादिति चेत्सत्यं तत्तद्देशभेदे
न भिन्नेषु तेषु शक्तिकल्पकस्यानैगमस्य स्यात् । नन्वपभ्रंशत्वेन तासां ग्रहणेन बोधे सर्वदेशेषु बोधकत्वसिद्धिर्निःसंदेहेन नावि
रहेणास्मदंत्रशक्तिः । अन्यथा नहि अपभ्रंशोपन्यासः । अन्यथाभावाद्यापि पर्यायत्वाग्रहणात् तेषां एवं च शक्तत्वेन कल्पना
युक्तमिति नैयायिकमीमांसकादिमतनिरासः । इत्यादौ शक्तिग्राहकाभावात् न वाचकत्वमिति अपभ्रंशभावः । अपभ्रंशा
नामप्रामाण्येन बोधकत्वं स्यात् । न च साधुस्मरणात् तेभ्यो बोधः । नानाविदुषां पामराणाममपि बोधं जनयेत् तेषां
साधोरबोधात् न च तथाकिंभ्रमात् तेभ्यो बोधः । बोधकत्वस्य बाधेन तस्याभ्रमत्वात् ईश्वरेच्छाया शक्तिरिति मतेऽपि स
मानविषयस्तस्याबाधाभावात् शक्तेः पदार्थपदविशेषरागाद्दिनापि भूषणसारोऽभ्यासादिति । उक्तं च वाक्यपदीये पा
रम्पर्यादपभ्रंशा विगुणेष्वभिधातृषु । प्रसिद्धिमागता येन तेषां साधुरवाचकः ॥ दैवी वाग्व्यवकीर्णेयमशक्तै
रभिधातृभिः । अनित्यदर्शिनां त्वस्मिन्वादे बुद्धिविपर्ययः इति अग्रेऽबोधकत्वबुद्धिः अबोधकाः । बुद्धिपर्ययः एतेनैव वा
चकानामेवेति विपर्ययबुद्धिरर्थः । विनिगमनाविरहाभ्यामपि शक्तिः । नन्वेतासां नानात्वाद्दोषः संस्कृ
तवत्तत्र महाराष्ट्रभाषायाः सर्वत्रैकत्वे विनिगमनाविरहेण नानात्वद्वस्थानात् । किं चानुपूर्वीभिन्नत्वे वाचकत्वा
वपर्यवसितत्वे नाभावापामपपत्तेरिति कस्त्वचारिवोबहुतिविभाषैर्बहुरिभिः । नानार्थावसरात्तद्भाषायाः

३०

संबन्धग्रहवतो गवादिपदवत्तिं ज्ञानतो विजगावीवो बपृति वाक्यान्नीरबोधवसंगःप्राकिशानस्य हेतोः सत्वात् ।
अपि चेदं मानयेति वा कर्मतास्तिनत्वस्मरतो गर पदादिभ्यो बुध्यते : स्मगमाद्बुद्धिविषयकस्य वस्मृत्या वलंवनस्मर
णावत्तो वयव नयनव द्वावित्यावाकस्यापि चावाकांक्षो धापत्तिः । समृतावलम्बनस्यावापदार्थोपस्थितौ वृत्तिज्ञ
स्याचोदः तथाच विशेषतया ताबाधबोधं प्रतितदृशा विषयक वृत्तिज्ञानोपस्थितिहेतुरिति वाच्यम् ।
ह वैअलस्मरणाचा अपि शक्तिज्ञानत्वेन हेतुत्व मस्तु किमिति ज्ञानस्यालिंगदो अपेवावस्थितिरि
नस्मरणा ज्ञानका पेक्षार गाभागानतुरमभावीति परास्तम् । पुत्रोन्यत्वस्य निमित्तपुरस्तस्य डव्यं
व्यो देत्यादिके विस्तरेणापपेक्षितेन्यत्र । नन्वेवं भाष्यादितो बोधदर्शनान्नबोधकता रूपाभावेस्तत्रापिस्या
त्तथाच साधुताविस्यात् । शक्तत्वस्यैव साधुता वा व्याकरणोपकरणोप्रतिपादनादित्याशंक्याह गोण्यादि भास
माधत्ते । असाधुरनुमानेन वाचकः । कश्चिदित्यत्र वाचकता बोधे शानियमः पुरापादायाः असाधुः
गव्यादिरनुमानेन साधुशब्दमनुमाय वाचकः । बोधकः कश्चित्तु भवति । तत्र यथा लिपिव. तेन साधुस्मरण
ाश्चैव योगेन तत्साध्या तत्वावकत्व मतो न साधुत्वमिति भावः । उक्तं वाक्यपदीये । ते साधुष्वनुमाने
नेमत्यायोस्मृतिहेतवः । तादात्म्यमुपगम्येव शब्दार्थस्य प्रकाशकाः । न शिष्टैरनुगम्यन्ते पर्याया इव साधवः ।
ते यतस्मृतिशास्त्रेण तस्मात्साक्षादवाचकाः । अंबांबेति वदन्बालः शिक्ष्यमाणः प्रभाषते अव्यक्ततद्

जयकृ० ल०
वै० भू०
३१

इत्यादावारोपितः सर्वत्वमर्थं सर्वशब्दस्य प्रयोगाभावात् सर्वनामतास्त्यति अन्यत्राति सर्वं इत्यत्रैव सा न स्या
त् एतेन स्तोत्रादावभावविषयकयोगेतस्य विरो॰ अन्याधारत्वभावात् अत्रसंबोधनाय संबुद्धौ गो गो मानसः तथा
चे सर्वसंज्ञे इत्याच सिद्धिप्रसंगइति अत्रआरोपितत्वमारोपविवक्षायां आरोप्यमाणमर्थविवक्षात्वं वससर्गइति
निष्कर्षः योगयोगे निविश्यमानानां योगानां त्वमभिप्रेत्यत्वेनास्ति अपवादराः इत्यादौ रत्नारोपयो अस्य
सर्वानुभव विरुद्धत्वात् स्वाच्चरमात् अभावे वा तदर्थोऽस्तु भाष्यस्वरसेन दाराद्यारोपविरोधरा विरोधो वान्याय
नस्त्वयधार्थं नदर्थः नजर्थः अर्थपदं घात त्वकत्वेनावकेवलं पदयोः सम्बन्धासाधारद्वयेनकी र्तीना
यभाष्यस्येति तथाच नञ्सूत्रे महाभाष्यं निवृत्तपदार्थकइति निवृत्तं पदार्थो यस्य तत् संके भावेनेति तत्
अभावार्थक इत्यर्थः यत्तु निवृत्तः पदार्थो यस्मिन्निति अर्थः सादृश्यादिना आरोपित ब्राह्मणादयः ते त्रियाद
योर्थी अस्येत्यर्थ इति कैयटः तन्न आरोपित ब्राह्मणस्य तत्रोपादाने नञर्थत्वात् अन्यथा सादृश्यादि
विवाद्यतापत्तेः यत्तु सादृश्यमभावश्च तस्य तद्यत्र प्रयुज्यते तद् विरोधश्च नञर्थाः षट् प्रकीर्तिताः
इति तत्र व्याख्यानाः अपाये अनयः अन्तराकल्यान अपश्च योगो अस्यो गोत्वोऽन्यः अपर्याप्तं इत्युदा
हरणानि तत् आर्थिकार्थमभिप्रेत्येति स्पष्टमन्यत्र विरोधरागितिपदयोर्मनीति दोषः तथाच सर्वपदे सर्व
नामसंज्ञा अनेकमनपदार्थे से कर्तेनेकचासन्नतायां गत्व्यावेक भावार्थप्राधान्यादेकवचन नियमः

३१

सर्वैश्चैकत्वेन प्रत्येकं सा ध्वसाधवः सङ्केतयन्ति तथा भाषारागं गन्तारो भवन्ति । साधुत्वमेव कोशादौ विभागाभि
धानात् । नन्वेवं सा कर्तृत्वे नेष्टा स्यादिति चेत्तत्राह नियमेन श्रुतिप्रमाणेन बोधकत्वं साधूनां साधुभिर्बोधित
व्यभिचारे निर्विघ्नः । पापजनने योग्यत्वमसाधुत्वं तत्र जनकतावच्छेदकं जातिः तस्मात् पर्यवसानं व्याकरणादिप्रा
करणादिवैरवर्णभेदवैराजसूयादेर्वा लिङ्गसो ... जनकत्वं बहुत्वादिना नास्त्यादौ साधुत्वे संग्रहोऽस्ति
अधुनिकदेवदत्तादिनाम्नामपि व्यवहारसिद्ध्यादिभाष्ये साधुत्वादितत्त्वा साधुत्वमेवं वक्तव्यं वाच्यस्य त्र्यर्थे
व्याकरणे व्युत्पादिनः सन्त्वसाधुरिति पर्यवसितं गोरासो ... गोपोतलिकादयस्तत्र व्याकरणाभ्युपगतो
साधुत्वमेव साधुनिष्ठासाधारणानां त्वसाधुत्वं लिङ्गमेव नन्वेवं व्याकरणाय इत्यर्थे व्याकरणादेरित्या
दिकं लक्षणार्थत्वात् साधुरित्यादिविस्तरेणाक्षेपं विलम्बनेनानुपरोध्यातिरिक्ते भाते यो होवाच माह सम्बन्धवाक्ये सम्बन्धो
योग्यता वृत्तियोग्यता सम्बन्धो योग्यतासम्बन्धिनामपि त्र्यादियोग्यवत् । सम्बन्धो विषयः योग्यताभावे वृत्तियो
ग्यताविषयवृत्तिभिन्ना व्यवहारात् योग्यतासम्बन्धाभावात् ... प्रमाणत्वं ... नास्ति ... धीव्य
हारात् साम्राज्येत्यर्थः वृत्तिर्वैयाकरणाभ्युपगतासाधारणानिरोधः । नञर्थमाह नञ्समासे चापरस्य प्राधान्यात् सर्व
नामत्वारोपितत्वे नञ्द्योत्यं न ह्यसौ याति सर्वथा नञ्समासे चापरस्य उत्तरपदार्थस्य प्राधान्यात् सर्वनाम
ता ... सिध्यतीति भावः । नञ एवमारोपितत्वमेव नञ्द्योत्यमित्यभ्युपगमे निषेधः अयं भावः असर्व

एवं च न पचसि इत्यत्र त्वमिन्नाश्रयिकानुकूलभावनेति भावः। घटमानीतेत्यत्र तु भिन्नाश्रयिका अस्तित्वाभाव
इति रीत्या बोधः। असमस्तनञः क्रियायामेवान्वयात् सत्तासत्ताभावकर्तृको भावत्वादिस्वरूपेण तो शा के।
नञ्द्रूपेण बोधादित्याद्यन्यत्र विस्तरः। इति वैयाकरणभूषणसारे नञर्थनिर्णयः। प्रादयो द्योतका
श्चादयो वाचका इत्यत्ति नैयायिकमतमयुक्तं वैषम्ये बीजाभावात् इति ध्वनयन् निपातानां द्योतकत्वं स
मर्थयते। द्योतकाः प्रादयो येन निपाताश्चादयस्तथा। उपास्यते हरिर्हरोऽकारो दृश्यते यथा। येन हे
तुना प्रादयो द्योतकास्तेनैव हेतुना चादयो निपाता अपि द्योतका इत्यर्थः। अयं भावः। इत्यादौ अनुभवति
त्यादौ अनुभवादिः प्रतीयमानो न धात्वर्थः। भवतीत्यत्रापि तत्प्राप्तेः। नोपसर्गार्थः। तथा सत्यप्रकृत्यर्थ
नयातत्रास्वार्थान्वयापत्तेः। प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तेः। अनुभवतीत्यादौ अ
नुभवादिप्रत्ययापत्तेश्च न विशिष्टार्थः। गौरवात् तथा च धातोरेव विद्यमानत्वादिवाचकस्यास्तु। न च
रा... उपसर्गस्तात्पर्यग्राहक इत्यस्तु तथा च तात्पर्यग्राहकत्वमेव द्योतकत्वमिति नित्यादिषु
अपि तत्त्वेऽपि च एवमिव प्रयातीत्यादौ सादृश्यविशिष्टे चैत्रपदलक्षणा वक्तृ तात्पर्यग्राहकत्वस्य सत्त्वा
त्वादिति स्वपक्षे एवं युक्तान्तरमाह उपास्यत इति अत्र उपासना किमुपसर्गार्थो विशिष्टस्य धातुमा

श्रयात्तथा इत्यार्थे कृत्तरवदा॰ र्थिपदा धाम्या तत्पुरुषवत्वम्। युष्मत्त्वं भवसि अहं भवामि इत्यादौ पुरुषवचनादिव्यवस्था
योपपद्येते युष्मत्पदाभेदभावो मत्त्वावद्ध निवद्धभावांशे वा [illegible] तदा त्वयेन [illegible] सामानाधिकरण्यस्य
तिङ्कृत्ये सत्त्वात्तत्परुष व्यवस्थान स्यात् यास्मिन्नत्व भेदपरित्योगित्व दभिन्ना प्राधिका भव। न क्रिया इत्यस्य
न्वयादर्शनात् विशेष्यत्वो वेति स्वतन्त्रो स्वतन्त्रो वाक्यार्थो न समासे इति तथाकारे सर्वेनाम सर्वनामानां कृष्ण
वो युष्मः विशेषणविशेष्यभावः तथा न समास इति विशेषणम्। तत्र तत्र सर्वनामता लिङ्गौरा
व्वीर सर्वेनोरित्य कवसहितव्या [illegible] त्या सर्वनाम्नोरेव तत्र महत्त्वा नाभाव तथा च नसमास इति तापर्कं
संवन्धे युष्मदेकमनुपपत्र्यार्थे इत्यादावेकवचनं विशेष्यानुरोधात् स्वतन्त्रेऽपि वाच्यार्थे इत्यत्तोऽन्वय
तैमानो न स्वव महत्त्वा विशेष्य [illegible] यकवचे नान्वये वर्ति वानेकशो व्यक्तिविशेषनोपादाने बहुवचनोपादाने
वर्योर्वेदुर्व्रीहिर्न सिद्धे दित्युभयं महायेकवचनं जात्यभिप्राय मौत्सर्गिक सेवनैनेकं चेत्वाचि यो यदिति
विशेष्यानुरोधात्र त्येक सेवना न्वय बोधनाय चैकवचनं तत्तोऽरपदार्थप्राधान्ययपकं मनस्व पनं त्वनेकेन
धेनरिवो भेयाइत्या दिकम पिस्त्व वादस्य त्वं भवासी त्यादौ युष्मदस्त दभिन्नेन भस्त्वान्नन्वानकः न चाव
युष्मदर्थेन तिङ्नेन तिङ्। सामानाधिकरण्यात्पुरुषव्यवस्था तद्विनाप्रत्ययविकास भवनक्रियत्रिशा वक्त्रो धे

जयकृष्ण
वै. भू.
३२

तात्तेषांस्यादितिशंकानन्तरमभिप्रेत्याह विशेषणतेत्याशंकनः समुच्चयो द्युतः इति विशेषणं न स्यादेव द्युतः स्यात्तस्य साध्यत्वेन स्व,
स्यसमानेत्यादित्याभावः आदिवनिपातानां वाचकत्वे प्रातिपदिकार्थयोर्विनाकृत्यादिकं भेदेनान्वयासंभवः अन्य
थाराजपुरुष इत्यत्राप्यापत्तेरिति अभिप्रेत्याह आदीति घवखदिरयोः समुच्चय इति घवस्य वखदिरस्य वैतस्य वस्या
दिति नत्वपादिति प्रातिपदिकार्थयो र्भेदे नान्वयो बोधे विभक्तिजन्योपस्थिति र्हेतुरिति कार्यकारणभावो निपातातिरिक्त
रिक्त स्थविषयस्वेतिनोक्तदोष इत्याशंक्याह पदार्थः सदृशान्वये ति विभागे नवदान्नानिपाते तरसंकोचप्र
माणं किंभाव यसदृशासदृशेन समानाधिकरणेनेति यावत् अन्वे ति अभेने ति रोधः विभागेन असदृशेन असमानाधिकरणेनेति यावत् अयमर्थः समानाधिकरणप्रातिपदिकार्थयोरभेदान्वय व्युत्पत्ति
निपातातिरिक्तविषयकत्वे नेमानाभावो रथोरत्वंच अस्माकं निपातानां द्योतकत्वादन्वय एवनास्तीतिनायंदो
षः अतएवद्योतकत्व इत्यादौ वद्धत्वं तस्य नियोगिकं जापशोकमिति नेयायिकाः आदिवनिपातानां
वाचकत्वेकाव्यादौ अन्वय एवनस्यादित्याशंकानन्तरमाह पौरे रुद्रौरिवोदीव्यानरद्धुरिव्यनरसाति
वद्भावन्ययोनस्या न्यसर्वाचभवति तन अत्रोक्तसर्वस्यमारे दसहशानुरोद्धव्यान्द्रुरिव्यनरइत्यर्थः अयंबोधः
स्वस्त्यादिशब्दानां तत्सदृशार्थत्वेद्वादश्यार्द्धधातकत्वे सत्येव संगच्छते अन्यथाप्रत्ययानां प्रकृत्यर्थाभि न्वित
स्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तिविरोधः तथाहि उस्रौरित्तिकरणात्तीयानवो संग्रकरणाभिधार्थमादस्य करणत्वेपि ३२

त्रस्य वानध्य: नञ्भासति स्वार्थफलानधिकरणाव्यापारवाचकत्वरूपसकर्मकत्वस्यास्य धातो रूपासनाद्रु
पफलवाचकत्वाभावादनायत्तेस्तन: कर्मणो नकारोन स्यान्न द्वितीय: गौरवात्तत्प्रोपेत्वागतत्वोतके
त्वेनाम्नर्थ्यादकत्वनाभादिति भाव: एवमेव इत्यत्र कर्मणीति शेषः तद्धातिद्ववपि तस्य तिनि त्यर्थः नयाव
सत्पत्र निपाते अपि नकार: कर्मवाचक: विभाव रागाद्ययोगे विषयादिवद्यादिके समः अन्यत्र सासाक्रियने स
ले क्रियने उरी क्रीयते अमित्र इत्यादौ अत्रापि सोऽस्तु तदर्थे कर्मणि नकार सिद्ध्यर्थं न तु तदर्थबोधकत्वे वा
धातुमिति उपसर्गवद्द्योतकत्वम् भेवामधीत्यर्थः यद्यपि स्वामेरूपे धातो: सकर्मकत्वमस्त्वेव नयाच्य
मुर्पे भुसकर्मकता न स्यात् अन्यथा गाव विकुरुते सैन्धवा विकुर्वत इत्यत्रापि स्यादिति भाव: अथो
पासनासाक्षात्कारादिनिपातार्थोस्तु साक्षात् अन्यथा तस्य योगितिको भास्वरसात् नदनकूलोव्यापा
रस्य धात्वर्थोस्तु स्वस्वपक्षे निपातानामनन्तरार्थफलत्वाधिकरणाव्यापारवाचकस्य कर्मत्वमविस
वद्यामितेरवधान्तं शब्दानिकावद्यतो विवितिनेरसाधकमितिचेन्न नामार्थधात्वर्थयो अभेदेन साक्षादन्व
यासंभवात् निपातार्थधात्वर्थयोरभेदान्वयस्यैवासंभवात् अन्यथा नराजन: पचतीत्यत्रापि कर्मता
पत्तेः राजानो धात्वर्थ अन्वयापत्तेरिति किं च प्रतीनां वाचकत्वे भवात् पचकीर्तिदृशो निश्चय इति व
भ्रूयान्वय: कीदृशो निदित्वविस्यात् अत्र समन्ते प्रादेरनर्थकत्वोन्ने तदन्वय इत्यत्र एव द्योतका

घेवदेवात्र द्विविधस्यापीनिर्वाहः क्रियते संभवात्यत्तौ नैरसर्गनिपातयोः तयोर्स्त्वीति भावे हि व्यापारो नेव विद्य
ते पदार्थे द्योतकौ तौ तु वाचकः स विवार्थोन इति उपसर्गेरा धात्वर्थो बलादन्यः प्रतीयते प्रहारा हार संहार वि
हार परिहारवदिति व्यञ्जकौ उपसर्गवदेव निपातोपलक्षणं धातुपदं च दानस्येति बोध्यम्. नन्वेवमनिरुक्ता
र्थानां निपातानां तत्तदर्थवाचकत्वमेव युक्तं बोधकतारूपमात्रे स्वाधाहे किं चोक्तरीत्या पचत्यौ तीत्या दौ धातोरे
वलक्षणा विधिश्च भावना याल क्षणास्त तात्पर्या इत्येवमात्रे निगारे स्वादित्यरुचेः पक्षान्तरमाह निपातानां
वाचकत्वं अन्वयव्यतिरेकयोः कृतत्वात् तत्कृतं परेषामत्र रमेवनः एवं च धात्वर्थे प्राप्तिपदिकार्थयोरभेदो ना
न्वयबोध इत्यस्य न त्यागस्यावश्यकनीयामिति भावः नन्विति निपातादिको प्रादि द्योत्येष्वर्थमित्यर्थः वस्तुत
स्तेषां निपातानां वाचकत्वेऽपि अस्मत्सूत्रे रोचत इति बोधुमति पदिके त्वस्मिन्भवात् निपातस्यानर्थकस्येति विधिवे
यर्थं सर्वेषां द्योतकत्वे चानर्थकस्येति व्यर्थं न वाचके चिद्योतका केचिद्वाचका इत्युपेयमिति तत्र स्वं
वादयो द्योतकाः प्रादयो वाचका इति वैपरीत्यं तु व्यवहारस्यात् सर्वानर्थकानां पादपूरणमात्रार्थ उपात्तानां संग्र
हायवार्तिकारं स्वरूपैव तौ दो स्वरूपत्वाद्वे तस्यप्रत्या ख्यातत्वाद्वे वरेषामेति वहनवचनं मीमांसकसंग्रहाय

तस्य करणत्वं नानेन बोधयितुं [illegible] शक्यम्॥ अपूर्वकल्पनं चा दवश्याद् स्वभावस्य चार्थकत्वात्तद्भावरं दनीयासंभवा
त्॥ संभवे वाभ्युपगमे उपसर्गात् उत्तरपदोत्तरं तृतीयाया अन्वयप्रसंगा[illegible]पाद् सुपोऽर्थेति सुपोभ्युपगमे इत्यर्थः॥ अथवैका
रादुत्तरपदोत्तरं तृतीया[illegible]न्वयः समुच्चीयते इत्यादौ विभक्त्यादि पदादागमौ चि विकसेप कौपादेतीम[illegible] परमेश्व
रो वन्द्य इत्यत्र दारगर्थे योर्वे द्विकर्मत्वाभावाद्कर्तरि तृतीयाया अनन्वय इत्यर्थस्य कर्मत्वोपपत्त्यासंभवस्य
ले यदि द्वितीयोपरा विभक्तिरभेदार्थासाधुत्वं प्रातिपदिकार्थानामपि दवश्याद् स्वभावतस्त्वे भ[illegible]न्वय एव तत्र सत्स्याभारा
त्॥ समानाधिकरणपदोपस्थाप्यानामभेदेनान्वयायोगात्॥ आख्यातभेदेनाविनस॥ न घुसुभिन्नसंख्याभिन्न॥ प
र[illegible]पर्यायादुरुव्य॥ ६४ ननु[illegible]त्वन्मते॥ आख्यातादिव्याप्तेन मुख्यलक्षणया व्याप्तीपत्तिः॥ एवं पदस्यानर्थकत्वेनो
त्तरपदार्थप्राधान्याभावात्॥ उपसर्गस्या[illegible]र्थवत्त्वाभावेन प्रातिपदि[illegible]कत्वाभावाद्विभक्तिस्तो न स्यादित्यत आ
ह॥ न समासे चापरस्य द्योत्यं प्रत्येव मुख्यद्योत्य नेवार्थमादाय नाय नेनाम तत्सुप॥ नञ्समासादौ यो तरपद
प्रधानता सा द्योत्यमर्थमादायैव तमेवार्थमादायार्थवत्त्वात्॥ प्रातिपदिकत्वमित्यर्थः॥ वस्तुतः प्र[illegible]पदार्थप इति त्रा
पयान्तस्व[illegible]त्ति॥ निपातस्यानर्थकस्येति वार्तिकाच्च प्रातिपदिकत्वे लब्धे कृत्तद्धितसमासश्चेत्य नेन समासार्थ
कचकारेण निपातानां संग्रह इति बोध्यं॥ तस्मात् निपातानां द्योतकत्वे ऽस्मिंश्च कस्यचिदपि करणत्वार्थके॥ च न वि

35

भावप्रत्ययमाह · कृत्तद्धितसमासेभ्यो मतभेदनिबन्धनं [illegible] त्वतलोरप्यानुपपत्तेरित्याशयेनाह हरिरत्र कृत्त-
द्धितसमासेभ्यः सम्बन्धाभिधानं भावप्रत्ययेनान्यत्र रूढाभिन्नरूपाव्यभिचरितसम्बन्धेभ्य इति वार्तिक
व्याकृतिमीमांसकादीनां मतमभ्युपगम्याह टीकायामिति भर्तृहरिणा महाभाष्यटीकायामित्यर्थः ॥ त्वत-
लोरिति भावप्रत्ययमात्रोपलक्षणम् · अयमर्थः समासादौ बोधिते [illegible] कन्यामानारराजादिसंबन्धविशिष्टे कन्या
तद्व्युत्पत्तम् · तथा च तत्त्वतलोर्भावप्रत्ययः सम्बन्धवदतीत्यर्थः ॥ समानविभेदः संसर्गे उभयं चेत्यतो [illegible] भेदाद्दे
न संभवतीत्यत उक्तं मतभेदेतिपक्षे भेदेनेत्यर्थः ॥ राजपुरुषत्वं [illegible] पक्षे त्वभिन्नयोः स्वस्वामिभावः
अपत्यापत्यसंबन्धः क्रियाकारकभावसम्बन्धः [illegible] गवादीनव्यभिचारितसंबन्धेत्य
र्थो न रूप्यते तद्धितउदाहार्यः ॥ दाभी [illegible] सर्वत्व [illegible] दोजाति विशेषणाद्यभावात् [illegible]
न्यत्रेति रूढाभिन्नरूपाव्यभिचरितसंबन्धिन्याय [illegible] इति [illegible] द्वितीयपक्षे [illegible] तदस्या
स्यास्मिन्निति मतुपो गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगिष्ट इति [illegible] द्वितीयादौ [illegible] भेदप्रत्यया
गुणस्यैव प्रकारत्वेन भानं जायते [illegible] सतो भावः सत्तेति [illegible] प्रत्यय इति दिक् · दण्डीत्यादौ प्रकृत्य
विशिष्टद्रव्यमात्रवाचकतानद्धितस्यैतिवदन्ते मीमांसकप्रत्याह · अत्राड्जनकत्वात्स्यादन्तत्वरगामिनां
सिद्धान्ते तु स्थितं [illegible] त्यादिषु [illegible] भावप्रत्ययविषये तथापि हि दाभोदरत्वं [illegible] भिन्नादेभा

३५

वै०भू०

केवलस्य प्रयोगात्समुच्चयावबोधाच्चकारस्य समुच्चयो न द्योत्यः चकारस्य वाचको न द्योतकः किंच द्योतक
त्वपक्षे चरादीनां नञ्जातिः केवलानां चकारादेर्नार्थकत्वं लक्षणाकल्पने तु गौरवं स्यादिति हि समुच्चया
धिकरणोऽस्थितं न दधिन युक्तमिति भावः तथा हि प्रत्यय व्यतिरेको नार्थकेऽप्याप्त फले सापि वैकल्य
कोऽपरादिवदाना मेव समुच्चिनो न समासान्नार्थ माह केः प्रकरणादिव द्योदिरति स्वीकाराद्वनरादेर्द्योत
कत्वमपि स्यात्तरां समासे नाथाविबोधा न तत्प्रकारदाभावन्तर्क स्वेप्सार्हति नाम स्यापीति वस
द्यपि तत्त्वान्नरादिभावेन गौरवाभावाद्भयमपि युक्तमित्यभिमतम् अतएव सर्वाच्चको विबोधकत्वासम्भ
वात् द्योतकोऽपिचेति निपात दीपसंगच्छते प्रत्योऽन्तरीपरीक्षकावाचकस्यैव त्वमेव द्योतकत्वमेवैवे
नियमस्त्वनयुक्त इति ध्वनयन्नाह मतमेवेति ८८ पचैव सिंदं उपसंहरन्नाह निपातात्वे परं परं वत्तदस्माक
मिति स्थितिः व्यापकत्वाच्च [illegible] कता यास्त्वकंचो दर्शमिष्यते यरे वांय निपातत्वं प्रसक्तार्थकेत्वेस
तिवादिगणपठितत्वं माति सेवन्नैन निपातपदत्वं बोधादिनी तिबोन्तदेवास्माकमपि परं तु सामान्यप्र
माणानीय समाता वाच्चे दकता द्योतकतावानन्दवच्छेदेन नैव कच्छुतिनैपातिकोऽपादिवाच्यावैयप्रसमयु
क्तेन निरूप्यः व्यापकत्वान्नपातितावाकत्वुपलम्भराद्योतकताया वैश्यविद्धवृत्तरः इति वैयाकरणभूषणसारे

निपातानां द्योतकत्व [illegible]

जयरूदल
वै. भू.
३६

तस्याभावस्त्वतलावितिसूत्रे वार्त्तिककारैर्यस्य भावाद्द्रव्ये शब्दनिवेशास्तदभिधाने त्वतलाविति यस्य
गुणस्य विशेषणतया भासमानस्य भावात् आश्रयत्वात्· द्रव्ये विशेष्ये शब्दनिवेशः शब्दप्रवृत्तिस्तस्मि-
न्वाच्यत्वे त्वतलावित्यर्थः· तथा च रूपादिभावेभ्यो जातौ रूपत्वादौ दीर्घत्वादि भ्यो गुरोर्भावकादिभावेभ्यः
क्रियायोगादिक्रियाभ्यो जातौ प्रत्ययः रूपादिशब्दानां जातिप्रकारबोधजनकत्वात् पाचकादिशब्दादीनां
क्रियाप्रकारकबोधजनकत्वेन तस्य प्रत्ययः संसर्गप्रकारकबोधजनकत्वमिति मतेन संसर्ग इति व्यवस्था
सूपपादेति भावः· तत्र जातिवाचकानां व्यक्तिपरत्वे धर्मावच्छेदकत्वावच्छेदिका तथा च त्वप्रत्ययेनैव तिरस्का-
रो धर्म इति बोध्यः· यस्मात्तमं रमाह यदीति· यदा सर्वे भावाः स्वेनार्थेन भवन्ति स एवाभाव इति वा-
र्त्तिकोक्ते· यदा शब्दस्तत्र तव प्रत्ययाजनका गुणा भवन्ति वाचकत्वेन प्रवर्त्तन्त इति भावः प्रायाः स्वेन स्व-
येनार्थेन भवन्ति ·प्रवर्त्तन्ते· अतः स तेषां भावः प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः· सर्वथा च्छ्योपि द्वये प्रकारः हरिह-
रन्तेष्वाकुशलधिष्ठिररामादिभावे प्रसत्ततया च्छ्र्याः कश्चिदासीदिति भाव प्रकारकबोधस्य सर्वसिद्ध-
त्वात्· तथा चणो धर्मादिदेर्नागरिका प्रत्ययो बस्य त्वापत्तेश्च एवमेवा प्रसिद्धा थेनपदे व्यनुभवः
सर्वसिद्धः· ननु ब्राह्मणादिदेवत्वतलजात्यादिरूपेण तथा च उभयमवच्छेदकं च स्वयमवान्तरनित्य स्ते स्वजात्या-
दिरूपेणोपस्थितिः प्रकारकः प्रातीत्यस्तु विशेष्यानये शिनः· किन्तु स्वपदं वविच्छिन्नं साधुपदत्वादि ३६

वप्रत्ययस्यसेन्धानमिधानवकत्वेनमीमांसकनां दं[illegible]दित्वमित्यादिव्यपि न दभिधानं नस्यात प्रकृतेर
कर्भिन्नरूपा दव्यभिचारि न सेव न्येव भ्यन्द्या न्यत्रेत्यर्थः [illegible]प्रकृतिजन्यबोधे[illegible]नी प्रकारः प्रकृत्यर्थस्य
मवेनोहितद्रुतार भान प्रत्ययेनाभिधीयते अन्यथा घटत्वमित्यत्रे प्रकृत्यादेर्दण्डित्यादो दण्डादिभ्यस्तद्रुत्त
रभावप्रत्ययवाच्यता तेनप्रतन्मते दण्डीत्यादिर्गो घे संबन्धः प्रकारः यत्तु यदास्यसमवेतोत्रवाच्यो
नास्ति गुरुगौचरः तदा गन्ध तेराभावात्सेव भोगो घ्य स्त्राभ्येन शक्तिलनो इनादे सम्बन्धोवाचकत्वेनोपप
त्तोघटत्वभावात् प्रपंचितं चैतदधिकैयाकरणभूषणे नन्कृत्यादौ चैयम्यं कथमित्यत्र आहसिद्धा
न्तेति नौपक्षावाह प्रयोगोपाधिमा [illegible]प्रकृत्यर्थप्रकारतांधर्ममात्रंवाच्यमिति यदा चाप्यपरान्प्रमी
जायते तत्तज्जन्यबोधप्रकारभावसापेक्षप्रयोगे ऽपाधिनिमित्तं प्रकृत्यर्थप्रकारत्ताव्याभासमानं धर्मंवा
च्यतया आक्षिप्त[illegible]त्वादयो जायते तवक्तत्वे प्रकृतिजन्यबोधप्रकारस्त्वादयो प्रकृतियावत् नन्वपरत्वमि
त्यत्र प्रकारत्वा[illegible]तऽलारत्व प्रत्ययेत्रटत्वेत्वस्याविवाच्यता स्यादित्यत्रेष्टापत्तिमाह धर्ममात्रमिति नत्व
त्रत्व गुरुविचार इत्यभिप्रायः त्वतलोरितिविशिष्टप्रकारस्ताः परावपरत्वं व घटत्वाघ्याद्रिरूपत्वात्संवं
लिभेदास्तत्रैव विभिद्यमानागवादि[illegible]जातिरित्यनेनस्यासर्वेभाव्यवास्थिताः प्रातिपदिका
र्थेव धात्वर्थेत्यप्रत्ययस्यतेसाजित्यासामान्यहोनात्मानादिमाहस्यतत्याद्यवृत्तिवाक्यपदीयात् ऽवंम्बे

जयक्रम.
वै. भू.
३७

37

द्धीति सामानाधिकरण्यात्॥ अव्ययाख्यानस्याद्वि कर्तृकर्मणाविवं तस्याद्धृ मीमांसकानां पुनः प्रत्ययस्य देवतात्वमेवा
पीत द्रव्यं यदा तत्र इत्यत्र रूढेति आख्यातकर्तृ वृत्तौ माशित्विति कोणत्वायनेव कुर्मिति दिक्· देवतायां देवतात्व
स्ये राशि रूढेति अनुपपत्तिसामान्यं कृत्यत्व मानादिपुरो भागविधित्वं तत्त्वमानत्वमिति· ५१ मानमेव रीत्या अत्राप्येवं
याग [illegible] आह कौण्डभट्टो राजस्य दृष्टान्त [illegible] तिदिक्· समाप्तनोक्ति रूढेति तात्वलीव प्रत्ययतत्स्पष्टं महतामि
ति कौण्डभट्टास्तु इत्यत्र महता विशिष्टकत्रिपुप्रहरणां कौण्डभट्टा त्रयो [illegible]· अथ नाप्ताप्यनि [illegible] वासः सा [illegible] कौण्डभट्टा सो
तिनदस्याम्मानिमितमत्र वृत्त्यादिकं संगच्छते इति मात्रे प्रतिपत्तेः समर्थः यदविधिरिति स्कन्धा इत्यत्र [illegible] भाद्रमा
विचारः शास्त्रे तु तरोचेः सहनक्षीत्यर्थः अन्यरोपितपुंलिङ्गपर्यायमादाय अत्र स्तुतोविधि इष्टान्तेवार्थविव
क्षितिरिति आह्वयस्तु न इति· इति वैयाकरणभूषणसारे देवतार्थप्रत्ययार्थनिर्णयः· अथ तिङ्संगतत्राभेदैकत्व
संख्याप्रतीय। न इति सिद्धान्तं तेनोपपादयति· अभेदैकत्वसंख्यायाः तौ भानमिति स्थितिः कपिंजलालम्भवाक्ये
त्रित्वं न्यायापादयते· संख्या विशेषणमविभागेन सत्त्वे भेदैकत्वं संख्या उक्तं च वाक्यमदीये त्रौ अधिकर
णः सर्वे भव्यादितत्परिणय· अविभागेन वर्त्तते संख्यां तां नाहरयोविदुरिति परिलक्षविशेषं वा संख्यासा
मान्येन तु उक्तं च वाक्यापदीये भेदानां वापरित्यागात् संख्यात्मा तथा विधः व्यापाराज्जातिभागस्य भेदापोदे

३७

त्यादि भाष्यस्योपन्यासेऽस्य नेदमिति विशिष्यान्वेतितव्यानि केचन स्तथैव वोधः तथा च भाष्ये पि त्वेतदुक्त्यार्थ इति प्रबंधि
तं भाष्यं ॥ ५० इति मीमांसाकेसरी भाष्यसारे भावप्रकाश्यार्थनिर्णयः ॥ एवमस्मद् देवतापदत्र देवताधिकरणं दे
यं प्रवृत्त्यपार्थ्यः ॥ ऐन्द्रं वैश्वदेवी इत्यादौ इन्द्रादेर्देवतात्वोपस्थापकपदान्तराभावात् तत्र रूपेणोपस्थितत्वेना
क्षिप्तकपगावमप्य त्यात् अतएवाभिमतादेवताप्रकाशकवद्यन्नेऽपि नद्धितः ॥ आमिक्षापयस्यादि [illegible] जत्वेन वि
शेषार्थस्यापि तद्धितेन वा देवतावाचकत्वं इति [illegible] सम [illegible] नान्यथा कापि देवत्वं प्रति पादकमिति [illegible] सम इ
तिथमीमांसकेसरी [illegible] मित्याबाध्ये नाहं [illegible] त्यपार्थैकदेशे [illegible] अपक्षत्वर्थे विशेषणतोऽत्र भेदस्यात्र संसर्गत्वेन
पादान [illegible] उपस्थितिः [illegible] तद्धितायां प्रवेद्ये [illegible] शाकिरस्तु [illegible] देवतारूपेण [illegible] विशेषणता मन्ये दस्मात् [illegible]
दस्येति ननु देवतायाः प्रत्यार्थैकदेशत्वाभावप्रयुक्तपदार्थ [illegible] तत्राभेदेन [illegible] देवतार्थमिति तथा च
पदार्थैकदेशेनैव नास्तीति भावः ॥ नन्वग्न्यादिदेवतायाः [illegible] तत्त्वेऽपि [illegible] कथमेव नन्व देवतात्वेन रू
पेणोपस्थितत्वे [illegible] न तद्धितेन [illegible] तथोपस्थितिसंभवात् उपसर्जनत्वेन [illegible]
स्यत्र प्रकृत [illegible] इति [illegible] प्रकृतेरस्तु [illegible] देवतायां निरूढे [illegible] तः ॥ नवे
वैंद्रदधि [illegible] पुनः प्रत्ययस्य तत्र [illegible] इति [illegible] ऐन्द्रं

निष्क्रान्तो नः पूर्वस्यपदादित्यत्र नकारद्वयविधानानापत्तेः तथा च भिन्न [illegible] भिन्नयत्र नकारद्वयं नामो न स्यात् अग्र
पुरा इत्यत्रैकत्व विवक्षये वोपपत्तौ एकः पूर्वपरयो इत्येकग्रहणं व्यर्थापत्तेश्चेति भावः ॥ भाष्ये सूत्रे
ख्याया अस्यानुरोधात् [illegible] तत्र यतोमते ग्यलः यच्चैकत्वाधिकरणतोहेतुनामाश्रयतां नाधि[illegible] एकासिद्धान्त
सिद्धमिति आदिना ग्रहैकत्वसंग्रहः ॥ ननु विधेयवि[illegible]शेषणतानिश्चा आवश्यकी ग्रयमानन्त्यकाराद्याप
त्तेः भिन्न इत्यत्र नकारद्वयबद्धोक्षामप्यापत्तेः एकः पूर्वपरयोरित्यत्रैकग्रहणं व्यस्यानि भेदादाद्यो भेदवा
रणायेत्यभिप्रेत्याह विधेये भेदके तत्र मन्त्रो नियमो नहि ग्रहैकत्वादिहेतुनामाश्रयतामनाकरं भेदकं वि
शेषणतां तत्र विवक्षितम् विधेयविशेषणतां विवक्षितमित्यस्तु तथाप्यन्यत्र अनुवाद्यस्य नियमो नहि क्वचि
त्तत्र क्वचिन्नेत्यर्थः ॥ ग्रहैकत्वादौ हेतुर्लौकिकमेवादिस्तस्याप्यत्र प्रकृत्यर्थसमवेतोऽसि मद्गतरभावप्रत्यये अ
वरामनाकं एकत्वविशिष्टे [illegible] विशिष्टमा उद्देश्यप्रत्ययेनागमो विधिसंभवादिति
भावः ॥ ५८ ॥ ननु स्वामिभिन्न इत्यत्र नकारद्वयवलाभो न स्यादिति चेत्तत्राह रमाम्बोधाय भेदेन नकारद्वयस्याभा
रम्भात्तिन्नेवासीत्तत्रत्वे विधेये भेदकस्य नकारस्याविवक्षितत्वान्नः पूर्वे दकारस्य नकार इति वाक्यब
भेदमादाय नकारद्वयलाभ इत्यर्थः ॥ इति वैयाकरणभूषणसारे संख्याविवक्षानिर्णयः ॥ क्त्वाप्रत्यया

नवनीते। अग्रगतो नविशेषेदा न तास्य वैशेषस्य ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वात् न च काठिन्यं भावाभावः स्तु भवतेऽकृते प्रस्याः अन्तोऽसमा
सारो भागं आयस्विद्भूमि निरोधः इति स्थितिर्वैयाकरणानां स्वयंभावः राजपुरुषप्रभृत्यां वीरान्नेराज्ञोः राज्ञावा
यं पुरुषप्रवृत्तिजिज्ञासाजायते भोवजिज्ञासानां सामान्यज्ञानपूर्विकेति सामान्यस्य विशेषात्स्वप्रतीतिः राज्ञाद
वशवर्ती अमस्त्रस्वांशादिकिरिति नस्या एकत्वेन पुनो नोऽभ्यायमाह कर्थिज्जलेति गणानावो त्रित्वस्यैव प्रथमोपस्थि
तत्वात्तदपेक्षोऽवभानं वदेकत्वस्य सर्वेतः प्रथमोपस्थितत्वमसी निभावः वस्तुतस्तु जिज्ञासैव नानुभवसिद्धा
नयात्वेवमत्राने द्वयोः समानप्रकारकत्वे हेतुहेतुमद्भावादि स्वेषां बाधकत्वं स्यादिति चेन्न इति वैयाकरणा अ
पराः सारे भेदेकत्वसंख्यानिरासः संख्याप्रसंगात्तुल्यद्रव्यविशेषणयोः संख्या विरोधविवक्षाविवक्षेवि
रूपपत्तिर्न स्यादनुरोधात् संख्यायाः ज्ञाता तत्र मते चेन्नः वेदे कोकण्यारिहेतुना रूनामाभ्रुवराम्नाकरं ग्रहं समामा कीं
नः ज्ञातोऽस्त्येकत्वस्य विवक्षितत्वात् उत्पत्तेतसमस्तोभ्यो धात्वर्थाः पुनरायादितनासर्वे विशेषेण त्वन्तोऽत्यन्त स
वर्धवत् इति व्याख्यातराधिकरणोमदयादे रमि भाजादेश्वाद्धातुकसपदः व्वादिरित्यनानुवाद्धा ह्यातुकविरोध
रास्ववत्तादित्वस्य विवक्षितत्वोद्ध रुपचरा मा वजेत इति व द्वितीयविशेषणविवक्षितमित्य विवरणाभ्यां

जयकृष्ण
वै. भू.
३९

नकर्तृत्वोरिति सूत्रेऽस्वरादेनायातत्वान्नेति भाष्यप्रवृत्तौ क्रमादाद्ययौर्वापर्यकाले घोऽप्यक्तादिर्विधीयतेन्न
तु विधेयश्चेतिभावः इति कैयटः अत्र मा समानकर्तृकयोरिति सूत्रात् समानकर्तृत्वं क्त्वाप्रत्ययम् अन्यथा द्वये च
र्वाऽहं भोक्ष्ये इत्यत्र मयेति तृतीयाप्रसंगः न वा स्यात्तेन कर्तुरभिधा[illegible]नेति वाच्यम् भोजनक्रियाक
र्तुरनभिधाने विद्यायाक्रियाकर्तृत्वस्य दभावात् अनभिहिते भवतीति पर्युदासाश्रयणात् अत एव पास्या
दे त्वासेहेत्यत्र पासादनक्रियाधिकरणस्याभिधानेऽप्यासिक्रियाधिकरणस्यानभिधानात् सप्तमी
तिभाष्ये स्पष्टम् तस्मा[illegible]त्वानुत्पत्त्यस्य कर्तृगामित्वमा[illegible]व्यकमि तितन्न सूत्रेणास्य वाच्य
त्वलाभात् समानकर्तृकयोः क्रिययोः पूर्वकाले क्त्वाहत्येव तदर्थात् अन्यथा समानकर्तृकेत्यैव सूत्रन्या
सस्स्यात् तृतीयापादनेन्न आख्यातार्थक्रियायाः प्रधानभूतायाः अभिधानानुरोधेन गुणे कार्य
प्रवर्तनं संभवति उक्तं चाकारपदीये प्रधानेतरयोर्यत्र द्रव्यस्य क्रिययोः पृथक् शक्तिर्गुणाश्रया तत्र प्रधा
नमनुरुध्यते। प्रधानविषया शक्तिः प्रत्ययेनाभिधीयते यदा गुणे तदा तद्वदनुक्तापि प्रतीयत इति
किंचान्यथा कर्मणोऽपि क्त्वार्थेनापत्तिः पक्त्वौदनो मया भुज्यत इत्यत्र द्वितीयायाः प्रकारान्तरेणाकरणा
दित्यास्तां विस्तरः। इति वैयाकरणभूषणसारे कारकनिर्णयः। सिद्धान्तनिष्कर्षमाह वाक्यस्फो

३९

देस्वार्थं निरूपयति· अथ क्त्वाप्रत्ययतद्धितान्तेषु प्रकृत्यर्थे समानाद्यः॥ समानकर्तृकत्वान्वयादिद्योत्यमेवाभि। स्थिति स्तुमाद्यः॥
तुमुन्नाद्यः; प्रकृत्यर्थे भावे भावादिना ल्यादेः संग्रहः॥ भोक्तेन इत्यत्र मानमाह अव्ययकृत इति अव्ययकृतो भा
वे इति वार्त्तिकादित्यर्थः॥ ननु समानकर्तृकयोः पूर्वकाले इत्यादि सूत्रे आरात्का॰ गतिस्तत्राह समानकर्तृकत्वा
दिति अथ अभावः भोक्तुं पचति भक्त्वा व्रजती त्यादावेकवाक्यता सर्वेसिद्धा भोजनाभिन्नपाककृिययोर्वि
रोधविरोधरा भावमन्तरेणानुपपन्नो अयमाभक्ते केवलं जानीहि यथा व्येकवाक्यतापत्तेः तथा च तयोर्वि
रोधरा विरोधाभाव निरूपकः संसर्गो जन्यत्व सामानाधिकरण्य कर्तृत्व रभावव्याप्यत्वादिरनेकविधः॥
नथा च भोक्तुं पचति भक्त्वा व्रजती त्यादौ भोजनजनजनकाया क्रिया भोजनजन्यान्तृप्तिरिति बोधः॥ अत एव जन
यानादि न तर्पयस्त्व प्रोसत्ते पिपीत्वा तृप्त इति न प्रयोगः सामानाधिकरण्यं त्वापि संसर्गत्वेनार्थात् समानक
र्तृकत्वमपि अभुक्त्वा भुङ्क्ते त्यादौ कर्त्तृत्वरभावः समानाधिकरण्यं संसर्ग इति भोजन समानाधि
करणा सद्भूतरकालिकी व्रजनक्रियेति बोधः॥ अधीत्य तिष्ठति मुखं व्यादाय स्वपिती त्यादौ भावधनाय व्या
दानयो रभावकाले प्रयोगात् वदवदस्य स्थितिः स्वापकालतदानया व्यापने मुखव्यादानेनैनैकान विधिपोधा
नविधिक्त्वा व्यावबोधाव्याप्यत्वं सामानाधिकरण्यं च संसर्गः॥ एवं चान्यत्र भ्युत्पी मन्नत्र नाने वाचाव्यत्वे नाभि
वेति पुनरमव्यवहतो भाव इति स्वे वेपकृत्व योः क्रियायोः संसर्गे तात्पर्य माहक त्वरूप घातयेत्त्वेका दी नोमन एवसमा

जयकृष्ण.
वै. भू.
४०

40

ऽर्द्धेव स्मार्थितेयदिकथंकर्जेरवाच्यत्व वाच्यत्वेन हि भावव्यवस्थानुरोधात्प्रयोगानर्गलात्वाचकान
नुसन्ता इत्यर्थः॥ नचाद्युपवती त्यादौ नकारमवि दुर्बोधात्तस्यवाचकत्वं नवते वांतिदः स्वरादि भ्रमाद्दो
षः॥ तस्य भ्रमत्वे मानाभावात्॥ आदेविनामपि ननु वाचकत्वौः स्वत्वे चायामिन्नमिन्नानामप्युपगमात्वौः
त्वाकयो नेति व्यवस्थानापत्तेश्च सर्वे [illegible] बोधकत्वे गौरवं व्यभिचारश्चेत्येव॥ आदेशानां प्रयोगानर्गलतया
नियतत्वात् वृत्तौ नेवांवाचकत्वेन तथाचादेशि स्मरणावत्प्रनानेतितावद्वंसाधकान्तरमाह व्यवहर्तेरिति व्यवहारस्ता
च्छक्तिग्राहकेषु मुख्यः॥ सचनिपातादिष्वेवेतितरां वाचका इत्यर्थः॥ किंच नर्वेङ्कुन्नायत इति लकारस्यबोधक
त्वे ॥ऽत्यहस्यतोपि बोधकस्यात् तादृशबोधे पचतीयति समभिव्याहारोपि कारणमिति चेत्तस्यावश्यकत्वा
दस्तु तादृश [illegible] समभिव्याहारस्यैव बोधकत्वमानि इत्यथा॥ नकारस्य वाचकत्वे समभिव्याहारस्याकरणत्वे च
तुभयंकल्पमिति गौरवं स्यात्॥ नापि वतादृशसमभिव्याहारं समभिव्याहृतं [illegible] ता वर्णा वेत्यन्तत्रवि
निगमनाभावात्सुयोगान्तर्गतावर्णावाचका इति सिध्यतीति भावः॥ अपिच ~ कारस्यैव बोधकत्वे सङ्कोकर्तृ
भावाना वाचकत्वव्यवस्था [illegible] सिद्धानस्यादित्याह विं चेति॥ आदेशानां वाचकत्वे तङ् त्वेन भावनायामानत्या
दिता वर्तेशक्तिरित्युपपादनेविभाग इति भावः॥ नचमानजादौ कर्तृत्वेति कारार्थः॥ आश्रयः शानजर्थ स्तु कर्तृ

द्योतितनिष्कर्षे तिङन्तोत्तिमतिः स्थितिः साधुत्वाद्येन गैर्नाहि बोधकानन्ततस्य त्वात्॥ एवं पिण्डरूपी स्फोटः पदस्फो
वाक्यस्फोटः॥ अखण्डपदवाक्यस्फोटौ वर्णस्फोटपदवाक्यस्फोटभेदेन त्रयो। जातिस्फोटा इत्यष्टौ पक्षाः सि
द्धान्ते वाक्यस्फोटस्यैकस्य ह्रस्वदीर्घत्वादिवत् वाक्यस्फोटे तिरोहितो नाम भेदाभाव वास्तवत्वबोधना
य तदुपादाने स्वैव प्रयति आत्तिनिष्कर्षे तिङन्तमते स्थितिर्वैयाकरणानाम् [illegible] णाम् तु भाव्यकारा
दिनोक्तक्रमेण सर्वान्तार निरूपणेनांशैकस्फोट प्रथममादसाधुत्वाद्येति साधुत्वाद्यानन्तरगेनावाचका
नवेति विप्रतिपत्तिः॥ विधिकोटिरन्येषां नेति वैयाकरणानां साधुत्वाद्येव वृतिरामदृत्यादिपदप्रथमानो न
गेनास्ति पविसर्गादयस्ववोधकाः वाचकाः तस्यैव नामिन्त्यस्यप्राग्व्यवस्थापितत्वात् नन्तेतस्य त्ताः
आदयः स्वादयश्चेत्पश्चैः॥ पत्तुप्रयोगानन्तरगेनास्ति वादयोन वाचकाः ते वोवृत्तेनप्रान्तयानेत्यापत्तेः॥ एवां
केधुतेत्यादौ वादेभज्ञतव्यु गादेरभावदृपस्य स्यवो प्रकृत्यासंभवाद्विकिंतुतौरस्मत्तालंकारः स्वादयस्त्ववा
वकाः तत्वस्य जातिरूपतयावाचकत्वोपदर्शनो विद्यार॥ प्रथमन्व भिमरोहे आद्याम्नो भिन्नतयापर
स्परा व्यभिचारित्वात्र॥ तेः कर्मणीत्याद्यनुशासनानुराधाद्वे तथा देशो व्यर्थवोधकमनुशासनमुपलभ्यात्
इत्याकुलानस्यसाधनयुक्तिभिर्निर्णयः॥ एवं स्थिते व्यवहारे सप्रेत् आख्यातस्य पाकिंचाख्याने नमात्रावे

योऽकं राम्भो स्तीति प्रत्ययकृन्नेता मन्त्रवन्तरक्षेटकोन्तरम्कारोक्षारसोर्थमो भावःयानादमान्॰ दर्शोस्वसा
फाव॰ नक्षेर कन्नौ चित्यादितिदिक्॰ ६१ सुप्तिङ्॰ नंय दत्त्तिर्णश्माजितवदस्याअवक न्त्वचोकर्टमतमाहव
टेनेत्यादिना नहि मकःस्यादिभिवास्थिमता वसत्ता दाविवे हि जिसंप्रमोनो हिटरयने॰ वटेनेत्यादीव
इतिस्वीकारे विधि व्यप्रकृतिप्रत्ययपो र्न संभवगावकमिमित्यवितयेवके बाकरत्तौ॰ विभागस्य
टेयस्त्यतोत्दृष्टा तव्यान्ते नाहवस्वसा दावितिवकुवचनस्यवससा वेतिसमुदायस्यादेशो विधायना
त्र ता॰ व्यक्ति विभागसे भवतीत्यर्थः॰ सुप्तिङ्॰ नयवाक्यस्यावितदाह हरेवेत्यादि दक्षोवचाकस्फोट
विनि श्चित्य प्रयोति विमिश्य संज्ञान्याम्प्रहृतांश्चेत्से न मनप्रतादकवाश्रेनन्यरेषै व्यस्तत तच्याहृत्व विज्ञो
• यच्चादि सानान्॰ भाद्रवो भात्सप्तमायेभ्सावश्यकीभाति॰ ०प्रतंप्रकृतिप्रत्ययवद् विशिष्ट रनायमानेपि समुदा
दाय मुत्ता॰ त्यावोधः तत्रव्यावस्थितैवरातीरितिभावः॰ वस्तुतः पदेपदार्थमोघवत्तवाक्ये॰ ..वो
•ध इति विशिष्टपदार्थमाति॰ पदे व वाक्यार्थमातिर्वोधे ...स्फोटनिर्णयः॥

रिकादित्यनुरोधसनावद्धिन्निरांकांक्षस्यानर्थनिराकांक्षत्वमाभानमासौक्तवनेरोधस्यावप्रकृतेः अन्यथाश्वेनादावपि
प्रवृत्तेन.१० देवत्तः पठमान इत्यादौ सामानाधिकरण्यानुरोधात्‌ ब्रह्मानत्वः कर्तृत्वान्वयः स्यादित्याशंक्याह तस्मा
यन्नतिङ् स्वस्तिनामप्राकृतिवस्फुटं नामार्थयोर्भेदोऽपि तस्मात्तुल्योऽवधार्यताम्. आरोपादेवावचकास्वेरस्य
द्स्फोटस्तन: स्फुटः पचतितरां मैत्रः पचतिकल्पं चैत्र इत्यादिषु नामार्थत्वात् भेदान्वयबोधः संभव एवेतिक
40 र्तृवाचकत्वान्नास्यादिति भावः। नन्वपचतिकल्पमित्यत्र सामानाधिकरण्यानुरोधात् कर्तरि तरबन्तात् पचमानद्र
त्यत्राप्यापत्तेरितिचेत्: कर्मशीलत्वतुल्यासनं व.नाववाय कल्पिते तथा रेकत्रादिवाचित्वं कल्पितमादायेत्युक्त
मिति. इति वर्णस्फोटनिरूपणम्. स्वात्मा देशानांवाचकत्वोसिद्धेपदस्फोटेपि सिद्धस्वेत्याह१० अथेत्यादि
आदेशाः तिदतिसर्गादयः अयं भावः. समभिव्याहृतवर्णानां वाचकत्वेसिद्धेनादमावर्णसमभिव्या
हाररूपपदस्यवाचकत्वनास्ति व्यत्ति प्रतिवर्णमर्थस्मरणदाप्यानुभवविरुद्धत्वात् प्रत्येकं वर्णाना
मर्थवत्त्वेन प्रातिपदिकत्वापत्तौ नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येत्यादिभिर्धनं वनमित्यादौ नलोपापत्तेश्च एवं
चरमवर्णस्यवाचकत्वमपि: आनेर्व्यासज्य वृत्तित्वे मानाभावात्. पूर्ववर्णानुभवजन्यसंस्कार
सचरमवर्णार्थबोधजननेसहकारिता इति तन्मात्रा चरमादर्थधीरिति वर्णस्फोटवादिनोमनारस्यदुर्वचा